

तृतीय वर्ष कला
सत्र - V (CBCS)

शिक्षणशास्त्र पेपर - VII
महिलांसाठी शिक्षण

विषय कोड - 97132

प्रा. डॉ. अजय भामरे प्रभारी प्र-कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के प्रभारी कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	प्रा. प्रकाश महानवर संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
---	--	---

कार्यक्रम समन्वयक	: डॉ. संतोष राठोड प्राध्यापक, आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम प्रमुख, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
अभ्यासक्रम समन्वयक	: श्री. राजेश सिंह सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
लेखक	: श्री. किशोर चौधरी सहाय्यक प्राध्यापक, ओरिएंटल कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सानपाडा. : सौ. वंदना चौधरी सहाय्यक प्राध्यापक, आर. बी. टी. शिक्षण महाविद्यालय, डोंबिवली.

डिसेंबर २०२२, प्रथम मुद्रण,

प्रकाशक संचालक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, सांताक्रुझ, मुंबई
--

अनुक्रमणिका

अध्याय क्र.	पाठाचे नाव	पान क्र.
१.	लैंगिक समानता आणि लैंगिक संवेदनशीलता	१
२.	मुलींच्या शिक्षणातील समकालीन समस्या	२१
३.	मुलींच्या शिक्षणावर रणनीती आणि कार्यक्रम	४३
४.	मुलींच्या शिक्षणातील आव्हाने आणि संधी	५९
५.	महिलांसाठीच्या शिक्षणातील प्रात्यक्षिक कार्य	७०

UNIVERSITY OF MUMBAI
Syllabus for the T.Y.B.A. Course : Education
Course Title : T.Y.B.A. Paper : VII
EDUCATION FOR WOMEN

Objectives:

- To understand the development / evolution / progress of education of girls and women in post-independent India.
- To analyse the issues / factors affecting girls and women education in India.
- To acquire the knowledge about the contribution of various social reformers for the employment of women in India.
- To understand the various techniques of ICT in teaching and learning
- To understand efforts made to raise the status of women in India.

Semester V: Course Code: UAEDU504 (June to October)

Module 1: Gender Equality and Gender Sensitivity

- a. Conceptual foundations (meaning and definition of sex and gender, gender equality).
- b. Constitutional commitment to gender equality in India, NPE (1986), POA (1992).
- c. Any 5 Conventions on the Rights of the Child (1989), Role of UNICEF and UNESCO in Gender Equality and Gender Sensitivity.

Module 2: Contemporary Issues in Girls education

- a. Social context: family, health, caste, class, child marriage.
- b. Gender inequality in schooling: organization of schooling, gender bias in text books, curriculum choices and hidden curriculum.
- c. Co-educational schools: concept, significance

Module 3: Strategies and Programmes on Girls Education

- a. Mahila Samakshya, Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya.
- b. Girl's education in SSA, DPEP.
- c. Role of NGOs and community for gender equality in education.

Module 4: Challenges and Opportunities in Girl's Education

- a. Governmental incentives for girls education

- b. Corrosion of values and its impact on girls
- c. Measures to overcome problems faced by girls schools

Module 5: Practical work in Education for Women

Every student is expected to perform any one of the following and submit a report on it:

Review;

- a. a film based on women's issues
- b. A street play highlighting women's issues
- c. A book written by a female writer

लैंगिक समानता आणि लैंगिक संवेदनशीलता

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ परिचय
- १.२ लिंग : अर्थ आणि व्याख्या
- १.३ लैंगिक असमानतेचा प्रभाव
- १.४ लैंगिक संवेदनशीलतेची गरज
- १.५ पालक आणि शिक्षकांमध्ये लैंगिक जागरूकता वाढवा
- १.६ लैंगिक समानतेसाठी शालेय अभ्यासक्रम विकसित करणे
- १.७ पाठ्यपुस्तकांमध्ये लैंगिक समानता
- १.८ शाळा आणि वर्गखोल्यांमध्ये नियुक्त केलेल्या लैंगिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्या
- १.९ मुली आणि महिलांची सुरक्षा
- १.१० भारतातील यशस्वी महिला
- १.११ निष्कर्ष
- १.१२ प्रश्न
- १.१३ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- विद्यार्थ्यांना 'लिंग समानता' आणि 'लैंगिक न्याय' या संकल्पना समजून घेण्यास सक्षम करणे.
- विद्यार्थ्यांना 'लिंग समानता' आणि 'लैंगिक न्याय' मधील फरक समजण्यास सक्षम करणे.
- विद्यार्थ्यांना लिंग संवेदनशीलता ही संकल्पना समजण्यास मदत करणे.
- लैंगिक असमानतेच्या कारणांचे विश्लेषण करणे.
- लिंग साचेबद्धता कशी तयार होते हे विद्यार्थ्यांना समजण्यास सक्षम करणे.

१.१ परिचय

अनेक वर्षांपासून, प्रबळ लिंग पुरुष होते तर महिला अल्पसंख्याक होत्या. याला कारण म्हणजे पुरुषांनी पैसे कमवले आणि स्त्रियांनी घर आणि मुलांची काळजी घेतली. त्याचप्रमाणे त्यांना कोणतेही अधिकार नव्हते. मात्र, जसजसा काळ पुढे सरकत गेला

तसतशी परिस्थिती हळूहळू बदलू लागली. तथापि, ते परिपूर्णतेपासून दूर आहेत. आजच्या काळात लैंगिक असमानता ही एक गंभीर समस्या आहे.

आपला लिंग पाहण्याचा दृष्टिकोन वेळ, संस्कृती आणि समाजाशी संबंधित आहे आणि प्रचलित सत्ता संरचना आणि प्रथेनुसार बदलतो. आपल्या समाजात अजूनही अशी रचना आहे जी जैविक लिंग ही आपल्या व्यक्तीमत्वाची व्याख्या करते ही कल्पना कायम ठेवते. लिंगसंबंधित अपेक्षांचा आपल्या करिअरच्या निवडीवर प्रभाव असतो. तसेच प्रसार माध्यमे सतत, मुलगी किंवा मुलगा, स्त्री किंवा पुरुष असे नवीन “योग्य” मार्ग निर्माण करत असतात. कधी कधी माध्यमेही त्या अपेक्षांवर प्रश्नचिन्ह लावतात.

लैंगिक लिंग या मूलभूत संकल्पना:

- पुरुष किंवा महिला म्हणून वर्गीकृत
- जैविक
- जन्माच्या वेळी निश्चित
- वेळ आणि जागेत बदल होत नाही
- तितकेच मूल्यवान
- पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व
- सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या निर्धारित
- समाजीकरणाद्वारे शिकले जाते.
- वेळ आणि जागेनुसार बदलते
- असमान मूल्य (पुरुषत्व हे प्रमाण म्हणून)

१.२ लिंग : अर्थ आणि व्याख्या

ईल मॅथ्यूज यांनी १९८४ मध्ये निर्मितीच्या अभ्यासात लिंग ही संकल्पना प्रथम वापरली. मॅथ्यूजच्या मते, लिंग संकल्पना या वस्तुस्थितीला मान्यता देते की प्रत्येक ज्ञात समाज स्त्री आणि पुरुष यांच्यात फरक करतो. लिंग ही एक सामाजिकरित्या तयार केलेली संज्ञा आहे ज्याचे विशिष्ट स्वरूप व अर्थ आहे. हे समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक चौकटीचे प्रकटीकरण आहे जे ती कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या आणि विविध सामाजिक भूमिका नियुक्त करतात.

सामाजिक भूमिकांची परिस्थिती, निषिद्ध गोष्टी आणि वास्तविकतेचे विश्लेषण करण्यासाठी हे उपकरण म्हणून वापरले जाते. विविध सामाजिक संस्थांद्वारे (म्हणजे कुटुंब, विवाह, धर्म, इ.) लिंग ओळख ही द्वैतवादातून बहुगुणिततेकडे गेली आहे, ती तरल आणि मूर्त आहे, एकसंध नाही.

वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशनने त्याच्या कामासाठी वापरल्या जाणाऱ्या कार्यप्रणालीची व्याख्या अशी केली आहे की “लिंग म्हणजे सामाजिकरित्या तयार केलेल्या भूमिका, वर्तन, क्रियाकलाप आणि गुणधर्म ज्यांना तो विशिष्ट समाज स्त्री आणि पुरुष यांच्यासाठी योग्य समजतो त्यांचा संदर्भ देतो” आणि “ती पुरुष आणि स्त्रीलिंगी” लिंग श्रेणी आहेत. लिंग हे पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व यांच्याशी संबंधित आणि फरक करणारी वैशिष्ट्यांची श्रेणी आहे.

संदर्भानुसार, या वैशिष्ट्यांमध्ये जैविक लिंग (उदा. पुरुष, स्त्री किंवा आंतरलिंगी असण्याची स्थिती), लैंगिक-आधारित सामाजिक संरचना (लिंग भूमिका आणि इतर सामाजिक भूमिकांसह), किंवा लिंग ओळख यांचा समावेश असू शकतो. लिंग (gender) आणि स्त्री-पुरुष जाती (sex) भेद सार्वत्रिक नाही. सामान्य भाषणात, लिंग आणि स्त्री-पुरुष जाती हे सहसा परस्परांसाठी बदली म्हणून वापरले जातात. काही शब्दकोष आणि शैक्षणिक शाखा त्यांना भिन्न व्याख्या देतात तर काही देत नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र.१) लिंग म्हणजे काय ?

प्र.२) लिंगाच्या दोन व्याख्या द्या.

१.३ लैंगिक असमानतेचा प्रभाव

आपल्याला भेडसावत असलेली सर्वात मोठी समस्या ही आहे की अजूनही बरेच लोक लैंगिक असमानता ही महिलांची समस्या म्हणून पाहतात. तथापि, लिंगानुसार, आपण पुरुष, महिला, तृतीयपंथी आणि इतरांसह सर्व लिंगांचा संदर्भ देतो.

जेव्हा आपण सर्व लिंगांना विशेषतः उपेक्षितांना सशक्त बनवतो, तेव्हा ते त्यांचे जीवन, मुक्तपणे जगू शकतात. शिवाय, लैंगिक असमानतेच्या परिणामाने लोकांना त्यांच्या मनातले बोलता येत नाही. शेवटी, ते त्यांचे भविष्य बाधित करते आणि ते त्यांच्याशी तडजोड करतात.

इतिहास हा पुरावा आहे की लैंगिक असमानतेशी लढा दिल्याने स्थिर आणि सुरक्षित समाज निर्माण झाले आहेत. लैंगिक असमानतेमुळे, आपल्याकडे लैंगिक वेतनातील तफावत आहे. त्याचप्रमाणे, ते काही लिंगांना हिंसा आणि भेदभावासाठी उघड करते.

याव्यतिरिक्त, त्यांना वस्तुनिष्ठता प्राप्त होते आणि सामाजिक-आर्थिक असमानता प्राप्त होते. हे सर्व शेवटी गंभीर चिंता, नैराश्य आणि अगदी कमी आत्मसन्मानात परिणत होते. म्हणून, आपण सर्वांनी ओळखले पाहिजे की लैंगिक असमानता सर्व प्रकारच्या लिंगांना हानी पोहोचवते. हा चिरस्थायी परिणाम थांबवण्यासाठी आपण एकत्रितपणे काम केले पाहिजे.

लैंगिक असमानतेशी लढा:

लैंगिक असमानता ही अगदी पुरातन समस्या आहे जी काही दिवसात सुटणार नाही. त्याचप्रमाणे समानतेचे ध्येय साध्य करणे देखील सोपे नाही. आपण त्याला तोडून सुरुवात केली पाहिजे आणि त्याला घालवण्यासाठी वेळ द्यायला हवा.

त्याचप्रमाणे, ते वृद्ध होईपर्यंत त्याच विश्वासांना धरून राहतील याची खात्री करणे आवश्यक आहे. आपण त्यांना खेळ कसे लिंग-पक्षपाती नसतात हे दाखवायला पाहिजे.

पुढे, आपण श्रमिक क्षेत्रात समानता वाढवली पाहिजे. उदाहरणार्थ, काही लोकांचा असा विश्वास आहे की स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे काम करू शकत नाहीत. मात्र, तसे होत नाही. लोकांच्या मेंदूमध्ये समानतेच्या कल्पनेचा प्रचार आणि रोपण करण्यासाठी आपण सेलिब्रेटींना देखील (ख्यातनाम व्यक्ती) पुढे घेऊ शकतो. जुन्या परंपरा आणि मानसिकतेपासून मुक्त होण्याची गरज आहे. आपण सर्वांना, विशेषतः मुलांना समानता आणि आदर याबद्दल शिकवले पाहिजे. यासाठी खूप काम करावे लागले परंतु ते शक्य आहे. आपण एकत्र काम करू शकतो आणि सर्व लिंगांसाठी समान सन्मान आणि संधी मिळवू शकतो.

“लिंग समानता” म्हणजे स्त्रिया, पुरुष आणि लैंगिक विविध लोकांसाठी समान परिणाम. लैंगिक न्याय ही लिंग समानता प्राप्त करण्याची प्रक्रिया आहे.

लैंगिक न्याय हे ओळखते की स्त्रिया आणि लिंग-विविध लोक पुरुषांप्रमाणेच सुरुवातीच्या स्थितीत नाहीत. याला ऐतिहासिक आणि सामाजिक तोटे कारणीभूत आहेत. स्त्रिया, लैंगिक वैविध्यपूर्ण लोक आणि पुरुषांना समान वागणूक देणे खरेतर न्याय्य नाही.

लैंगिक न्याय हा महिला आणि पुरुष, मुली आणि मुले यांच्यासाठी निष्पक्षता, न्यायाची पुनर्प्रतवारी लाभ आणि गरजांवर लक्ष केंद्रित करतो. न्यायाचा वापर उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य आणि मानवतावादी क्षेत्रांमध्ये लोकांच्या विविध गटांच्या गरजांवर आधारित संसाधनांच्या समान वितरणाची संदर्भ घेऊन केला जातो.

लिंग संवेदनशीलता:

‘लिंग’ (gender) हे स्त्री किंवा पुरुष काय आहे याच्या सामाजिकदृष्ट्या निर्धारित कल्पना आणि पद्धतींचा संदर्भ देते, एखाद्या व्यक्तीचे जीवशास्त्र सांस्कृतिकदृष्ट्या कसे मूल्यवान आहे आणि स्त्री किंवा पुरुष काय आहे याच्या स्थानिक पातळीवर स्वीकृत कल्पनांचा अर्थ लावला जातो, तर लिंग (sex) जैविकदृष्ट्या मादी किंवा पुरुष शरीर असलेले म्हणून वर्गीकृत करतात.

लिंग प्रथम ‘लिंगाचे सामाजिक संबंध’ या शब्दप्रयोगात वापरले गेले. लिंगाचे सामाजिक नातेसंबंध सामायिकीकरण, निर्णय घेणे, श्रमाचे विभाजन आणि घरातील आणि समाजात, इतरांबरोबरच श्रमाकडे परत जाण्याचा प्रयत्न करतात.

हे सामान्यतः जन्माच्या वेळी बाह्य जननेंद्रियाच्या स्वरूपाद्वारे नियुक्त केले जाते. दुसरीकडे लिंग हे पुरुषी म्हणून ओळखले जाते, स्त्री ही आंतरलिंगी (intersex) आहे.

दुसरी व्याख्या म्हणजे प्रत्येकाच्या भूमिका आणि कर्तव्यांची जाणीव आणि स्वीकृती जी त्यांच्याकडून आणि ते काम करत असलेल्या लोकांकडून अपेक्षित आहे. तसेच जे समाजात आणि समाजातील महिला व पुरुषांना वेगवेगळ्या भूमिका व जबाबदाऱ्या आणि त्यांच्यातील नातेसंबंध ओळखतात.

स्त्री आणि पुरुष भिन्न आहेत; त्यामुळे त्यांचे अनुभव, गरजा, समस्या आणि प्राधान्यक्रम वेगळे आहेत. महिला आणि पुरुषांसाठी समान परिणाम साध्य करण्यासाठी धोरणे देखील भिन्न आहेत.

लिंग संवेदनशीलता म्हणजे पूर्वग्रहाशिवाय लोकांना भेटण्याचा आणि स्वीकारण्याचा प्रयत्न. लिंगसंवेदनशील दृष्टिकोनाचा उद्देश लिंगाशी संबंधित अपेक्षा आणि वर्तणूक प्रतिकृती खुली करणे, तिची पुनर्रचना करणे आणि ती विस्तृत करणे हा आहे.

म्हणजे लिंग जागरूकता जी अधिक विश्लेषणात्मक आणि गंभीर आहे कारण ती लैंगिक असमानता आणि लिंग समस्यांबद्दलच्या समस्यांचे स्पष्टीकरण देते.

हे समाजातील स्त्रिया आणि पुरुषांच्या विकासातील भूमिकेसह त्यांच्या भूमिकेला कसे आकार देतात आणि त्यांच्यातील संबंधांवर कसा परिणाम होतो हे दाखविण्याच्या प्रयत्नांशी संबंधित आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र. १) लिंग समानता म्हणजे काय ?

प्र. २) लिंग संवेदनशीलता म्हणजे काय ?

प्र. ३) लिंग समानता का महत्त्वाची आहे ?

१.४ लैंगिक संवेदनशीलतेची गरज

लिंग ही सर्वात केंद्रीय सामाजिक संस्थांपैकी एक आहे ज्यामध्ये एखादी व्यक्ती लहान वयात सामील होते. लिंगाशी संबंधित अपेक्षा, प्रतिकृती आणि संरचनांचा मोठा होण्यावर, विकासावर आणि शिकण्यावर लक्षणीय प्रभाव पडतो.

मुलगी / मुलगा, पुरुष / स्त्री होण्याच्या “योग्य” मार्गाची प्रतिकृती आणि नियम समाज सतत तयार करतो आणि पुनर्निमित्त करतो.

लिंग संवेदनशील कार्य हा चर्चेला प्रतिसाद देण्याचा एक मार्ग आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या लिंग व्यक्त करण्याचा स्वतःचा मार्ग संकुचित करणारे कोणतेही लिंग मानवंड ओळखण्याचा आणि त्यावर प्रश्न करण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

लिंग संबंधित प्रतिकृतीच्या काही प्रस्तुतीकरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

मुली आणि मुलांची खेळणी आणि रंग, काल्पनिक 'स्त्री गुणधर्म' आणि 'पुरुष गुणधर्म' नुसार श्रमांची लिंग विभागणी.

पालकत्वाशी संबंधित जबाबदाऱ्यांचे असमान विभाजन (जसे की लिंगानुसार पालकांची रजा, मातांना अनुकूलन करणारी कस्टडी लढाई).

लैंगिक प्रतिकृती आणि संरचनांचा विस्तार आणि प्रश्न विचारण्याच्या उद्देशाने सामाजिक प्रतिवाद लक्षात घेणे देखील महत्वाचे आहे. (उदा. लिंगभेद मुलांचे कपडे आणि खेळणी विरोधी विधाने, स्त्रीवादी सक्रियता, इ.)

तुमची प्रगती तपासा:

प्र.१) लिंग संवेदनशीलकतेची गरज स्पष्ट करा.

प्र.२) आपण समाजात लैंगिक संवेदनशीलता कशी निर्माण करू शकतो ?

१.५ पालक आणि शिक्षकांमध्ये लैंगिक जागरूकता वाढवा

सर्व मजकूर, वाचन साहित्य आणि पुस्तके लैंगिक असमानतेच्या कल्पनेपासून मुक्त आहेत कारण पाठ्यपुस्तके, धडे आणि शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांशी संवाद यामध्ये पूर्वाग्रह अंतर्भूत आहे.

अभ्यासक्रम / पाठ हा:

- मुली आणि मुलांसाठी लिंग-संवेदनशील आणि लिंग अनुकूल असणे आवश्यक आहे: शैक्षणिक प्रणाली.
- लिंग संवेदनशील मार्गदर्शक तत्वे पूर्ण करण्याच्या निकषांच्या विकासाची आवश्यकता: लिंग तज्ञांद्वारे मार्गदर्शक तत्वे.
- लैंगिक भेदभाव कमी करण्यासाठी आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी हातमिळवणी करण्याची गरज आहे: सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका.
- लिंग तटस्थ भाषेचा प्रचार करणे: लिंग संवेदनशील शब्दसंग्रहाचा वापर.

- सर्व धोरणे, कार्यक्रम आणि हस्तक्षेप लिंग संवेदनशील असणे आवश्यक आहे: शैक्षणिक धोरणे.
- लिंग संवेदनशील प्रशिक्षण अनिवार्य असावे: शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम.
- मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी ग्रामीण भागात फायदे दिले पाहिजेत: अतिरिक्त वाढीव फायदे.
- घरामध्ये लिंग समस्या ओळखण्यासाठी मजबूतीकरण आवश्यक आहे: शाळा-पालक भागीदारी.
- पालक, शिक्षण, कर्मचारी, प्रशासक आणि स्थानिकांसाठी लैंगिक प्रशिक्षण प्रदान केले जाणे आवश्यक आहे: अधिकारी लिंग प्रशिक्षण, संवेदीकरण सत्र.
- लिंग संवेदनशील प्रगतीचे लिंग तज्ञांनी सतत पुनरावलोकन केले पाहिजे: देखरेख.
- लिंग संवेदनशील समुपदेशन हे विद्यार्थी, कर्मचारी, शिक्षक व पालकांसाठी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे: लिंग संवेदनशीलता समुपदेशन.
- शैक्षणिक अधिकारी आणि शाळा यांना लिंग संवेदनशील अजेंड्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि तो टिकवून ठेवण्यासाठी बजेट प्रदान केले पाहिजे: बजेटचे वाटप.
- जेव्हा शीर्ष नेतृत्व लैंगिक समानता आणि लैंगिक न्यायाचे समर्थन करते तेव्हा लैंगिक न्याय्य पद्धती प्रभावी असतात: वरिष्ठ नेतृत्व / सरकारकडून वचनबद्धता.
- लिंग संतुलनाला प्रोत्साहन देऊन संस्थात्मक बदल करणे आवश्यक आहे. उदा. समान पुरुष आणि महिलांच्या कार्यशैलीचे मूल्यमापन: लिंग संवेदनशील संस्थात्मक संस्कृती.
- अभ्यासक्रम, धोरणे, कार्यक्रम आणि हस्तक्षेप इत्यादींचे पुनरावलोकन करण्यासाठी लिंग तज्ञांकडून संस्थांचे लिंग ऑडिट केले जावे: लिंग ऑडिट.
- जेथे शैक्षणिक, सामाजिक आणि भौतिक वातावरण आणि त्याचा आसपासचा समुदाय मुली आणि मुलांच्या विशिष्ट गरजा विचारात घेतो: लिंग प्रतिसादात्मक शाळेची निर्मिती.
- लिंग अनुकूलतेचा प्रचार करण्यासाठी:
 - अ) कामाच्या ठिकाणी सेंटर ऑफ एक्सलन्स (COE) तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे.
 - ब) लिंग हित समिती स्थापणे.
 - क) लैंगिक छळ विरोधी समिती स्थापणे.
 - ड) बाल अत्याचार विरोधी समिती स्थापणे.

लैंगिक संवेदनशीलतेच्या समस्या सोडवण्यासाठी शिक्षकांनी कोणती भूमिका बजावली पाहिजे ?

शिक्षकांनी लैंगिक भूमिका आणि अपेक्षा समजून घेतल्या पाहिजेत, लिंग प्रशिक्षणास उपस्थित रहावे, सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांना सहकार्य करणे.

शिक्षकांनी शाळा प्रशासकांसोबत हातमिळवणी करून काम करण्याचा प्रयत्न करावा. लिंगभावाला प्रतिसाद देणाऱ्या शाळेचा प्रचार करा. संशोधन आयोजित करा.

लिंग समस्या मांडण्यासाठी शिक्षकांनी योग्य वेळ काढला पाहिजे. लिंग-इष्ट शिक्षणासाठी माहिती प्रसार मोहीम सुरू करा. प्रत्येक मुलगा आणि मुलगी यांना समान वागणूक द्या.

शिक्षकांनी शाळा प्रशासकांसोबत हातमिळवणी करून काम करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. लैंगिक प्रतिसाद देणाऱ्या शाळेचा प्रचार करा. संशोधन आयोजित करा.

शिक्षकांनी लैंगिक समस्या मांडण्यासाठी योग्य वेळ शोधल्या पाहिजे. लिंग-इष्ट शिक्षणासाठी माहिती प्रसार मोहीम सुरू करा. प्रत्येक मुलगा आणि मुलगी यांना समान वागणूक द्या.

लिंग मुख्य प्रवाह (gender mainstreaming) कसा स्वीकारायचा:

लिंग समानतेमध्ये लिंग मुख्यप्रवाहातील (GM) प्रशिक्षण शिक्षक कसे दत्तक घ्यावे:

लिंग विश्लेषण करा. शालेय पालक भागीदारी मजबूत करा. लिंग संवेदनशीलतेसाठी (GS) प्रशिक्षण द्या. प्रमुख अधिकाऱ्यांनी GS प्रशिक्षण घेतले पाहिजे. पाठ्यपुस्तकांमध्ये लैंगिक भेदभाव आणि लैंगिक साचेबद्धतेतून मुक्त होण्यासाठी निकषांचा संच विकसित करा. संभाव्य भेदभावपूर्ण कलमांसाठी धोरणांचे पुनरावलोकन करा.

शिक्षकांना लैंगिक समानतेचे प्रशिक्षण द्या:

हे प्रशिक्षण शिक्षकांची जागरूकता वाढवते आणि त्यांना शैक्षणिक वातावरणात आणि मोठ्या प्रमाणावर समाजात प्रचलित लैंगिक आणि सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रशिक्षित करते.

लिंग विश्लेषण आयोजित करा:

अभ्यासक्रमातील साहित्य, अध्यापन आणि शिकण्याची प्रक्रिया, शाळेची रचना आणि संस्कृती याद्वारे लिंग विश्लेषण केले जावे.

शालेय पालक भागीदारी मजबूत करा:

पालक, शिक्षक, प्रशासक आणि स्थानिक अधिकारी यांनी त्यांच्या कायदेशीर जबाबदाऱ्या आणि मुलांच्या हक्कांची जाणीव ठेवली पाहिजे.

लिंग संवेदनशीलतेसाठी प्रशिक्षित करा:

लिंग संवेदनशीलता अनिवार्य करणे आवश्यक आहे. सर्व शिक्षक लिंग संवेदनशीलता असले पाहिजेत आणि लिंग संवेदनशीलतेच्या संपर्कात असले पाहिजेत. पाठ्यपुस्तकांमध्ये लैंगिक भेदभाव आणि लैंगिक साचेबद्धपणापासून मुक्त होण्यासाठी निकषांचा संच विकसित करा.

लेखक, प्रकाशक, पाठ्यपुस्तक मंडळ आणि इतर संबंधित एजन्सी साचेबद्धपणा करतात आणि लैंगिक पूर्वाग्रह आणि साचेबद्धपणासाठी प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावरील विद्यमान पाठ्यपुस्तके आणि शिक्षक पुस्तिकांचे पुनरावलोकन करणे सुरु ठेवतात.

संभाव्य भेदभावपूर्ण कलमांसाठी धोरणांचे पुनरावलोकन करा:

संबंधित शाळा अधिकाऱ्यांनी लैंगिक निष्पक्ष शाळा समुदायाची खात्री करण्यासाठी संभाव्य भेदभावपूर्ण पदोन्नती, प्रशिक्षण आणि शिष्यवृत्ती आणि इतर मानव संसाधन विकास क्रियाकलापांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी धोरणांचे पुनरावलोकन केले पाहिजे.

आत्मचिंतन:

लैंगिक संवेदनशील कामाच्या दृष्टिकोनासाठी स्वतःचे विचार, अपेक्षा आणि लिंगाशी संबंधित मूल्यांची जाणीव असणे आवश्यक आहे. लैंगिक संवेदनशील दृष्टिकोनासह काम करणाऱ्या व्यावसायिकांनी त्यांच्या स्वतःच्या मूल्यांचे आणि वृत्तींचे सतत टीकात्मकपणे पुनर्मूल्यांकन केले पाहिजे. चिंतन हे शिकणे आणि न शिकणे या दोन्हीशी संबंधित आहेत आणि समाजातील बदलांसोबत यात बदलही होतात. काहीवेळा प्रथागत अपेक्षा आणि कार्यपद्धती सोडून आवश्यक असते.

तुमची प्रगती तपासा:

खालील प्रश्नांसाठी दोन उदाहरणे द्या.

प्र.१) मी सारख्याच परिस्थितीत मुली आणि मुलांशी वेगळ्या प्रकारे वागतो का ?

प्र.२) मी असे गृहीत धरतो का की मुली आणि मुले आपोआप काही क्रियाकलापांमध्ये किंवा छंदामध्ये रस घेतात ?

प्र.३) मी असे गृहीत धरतो का की मुली किंवा मुले ही स्वभावाने काही विशिष्ट नोकरीसाठी योग्य आहेत ?

प्र.४) मी एखाद्या तरुणाला भेटायला तयार आहे का की जो त्याचे लिंग परिभाषित करण्यास तयार नाही ?

मी गमतीने मुलींना त्यांच्या बॉयफ्रेंडबद्दल आणि मुलांना त्यांच्या गर्लफ्रेंडबद्दल त्यांच्या लैंगिक ओळखीबद्दल काहीही माहिती नसताना विचारतो का ?

१.६ लैंगिक समानतेसाठी शालेय अभ्यासक्रम विकसित करणे

लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी अभ्यासक्रमाचा विकास हा शालेय शिक्षणाच्या इतर पैलूंपासून, विशेषतः वर्गात शिकवण्याच्या, शिकण्याच्या आणि परस्परसंवादाच्या पद्धतींपासून अलिप्तपणे होऊ शकत नाही. अभ्यासक्रमाचा मजकूर काहीही असो, जर मुलींना बोलण्यापासून परावृत्त केले गेले, जर मुलांनी शिक्षकांची उर्जा असमान प्रमाणात शोषली, किंवा भौतिक वातावरण शिक्षणासाठी समान प्रवेशास समर्थन देत नसेल तर समानता प्राप्त होणार नाही. उदाहरणार्थ, मुलींसाठी शौचालयाची सुविधा आणि व्हील चेअर सुविधा.

आंतरराष्ट्रीय संशोधनांनी असे सुचविले आहे की संपूर्ण वर्गातील परस्परसंवादात मुलांचा वाटा असमान प्रमाणात असतो कारण अंशतः शिक्षकांद्वारे मुलींपेक्षा अधिक वेळा त्यांची निवड केली जाते, परंतु शिक्षकांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या आणि वर्गातील परस्परसंवादात त्यांचा सहभाग व त्यांचे प्रबळ स्थान सुलभ करणाऱ्या सकारात्मक आणइ नकारात्मक अशा दोन्ही परिस्थिती निर्माण करण्याची त्यांची क्षमता असते. मुलांची ही वर्चस्वपूर्ण स्थिती त्यांना एक महत्वाचा शिकण्याचा अनुभव प्रदान करते म्हणजेच सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये ऐकले जाण्याचा आणि प्रतिसाद देण्याचा आत्मविश्वास प्रदान करते. ज्यामुळे त्यांना अधिक सहभागी होण्यास उत्तेजन मिळते. त्यामुळे मुलींना अनवधानाने कृती केंद्राबाहेर ढकलले जाऊ शकते व त्या त्यामुळे मुलांपेक्षा कमी सहभागाची अपेक्षा करायला शिकतात.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असे भरीव पुरावे आहेत की शिक्षक अगदी जे समान संधीच्या प्रश्नावर चांगला प्रतिसाद देतात त्यांच्या मुला-मुलींशी वेगळेपणाने संवाद साधतात आणि यामुळे मुलींचे नुकसान होऊ शकते. वर्गातील निरीक्षणावरून असे दिसून आले आहे की मुले मागणी करतात आणि शिक्षकांचे अधिक लक्ष वेधतात. याचा बराचसा भाग हस्तक्षेपांच्या स्वरूपात आहे. जरी शिक्षक हे मुलींपेक्षा मुलांकडे जास्त लक्ष देत नाहीत यावर ठाम असले तरीही सर्व वयोगटातील मुलेसुद्धा स्त्री व पुरुष अशा दोन्ही शिक्षकांकडून अधिक प्रशंसा प्राप्त करतात.

स्व-संकल्पनेची शक्ती सखोल आहे, जसे की प्रौढांची क्षमता त्यांच्या सभोवतालच्या मुलांवर प्रभाव टाकते. लहान मुलांसाठी केवळ संज्ञानात्मक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक क्षेत्रांना चालना देण्यासाठी विकासात्मकदृष्ट्या योग्य पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठीच नव्हे तर ते जे शिकतात त्याबद्दल नैतिक संदर्भ तयार करण्यासाठी तसेच जगातील, बहुसांस्कृतिक, पूर्वाग्रह विरोधी जागतिक दृष्टीकोनाला आकार देण्यास मदत

करण्यासाठी कुटुंबांना व शिक्षकांना प्रामाणिकपणे आणि सक्रियपणे एक सकारात्मक शिक्षण वातावरण तयार करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते.

प्रौढ, वातावरण व लहान मुलांच्या सभोवतालच्या माध्यमांच्या सामाजित संकेतांच्या आधारे लहान मुले लिंगाचा स्वतःच्या अर्थ तयार करतात आणि तो आत्मसात करतात. त्या संकेत आणि संदेशांमुळे पुरुष आणि मादी असणे म्हणजे काय याची निरोगी समज निर्माण होते याची खात्री करण्याची जबाबदारी प्रौढांची आहे.

लिंगाला विचारात न घेता लहान मुलांना सक्षमीकरणाच्या सकारात्मक संदेशांसह सुसज्ज करून, साचेबद्धता ओळखण्यासाठी समीक्षात्मक विचार कौशल्याव्यतिरिक्त, शिक्षक आणि कुटुंबे नकारात्मक रूढींना तोंड देत असतांनाही, मुलांमध्ये स्व-संकल्पना लवचिकता देऊ शकतात.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र. १) लैंगिक समानतेसाठी शालेय अभ्यासक्रमात कोणते अभ्यासक्रम समाविष्ट करावेत ?

प्र. २) शालेय अभ्यासक्रम लैंगिक समानतेसाठी कसा हातभार लावू शकतो ते स्पष्ट करा.

१.७ पाठ्यपुस्तकांमध्ये लैंगिक समानता

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजात राहण्यासाठी त्याला समाजीकरण करावे लागते आणि अनेक एजंट समाजीकरण प्रक्रियेत गुंतलेले असतात जे मुलांमध्ये पारंपारिक किंवा भूमिका प्रसारित करतात. मुलांचे समाजीकीकरण करण्यात कुटुंब हा अग्रगण्य घटक आहे आणि शाळा ही दुसरी मोठी भूमिका बजावतात. योग्य प्रकारचे शिक्षण देणे हे कुटुंब आणि शाळेचे कर्तव्य आहे. शाळांमध्ये, शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ विद्यार्थ्यांच्या गटाला ज्ञान देणे नाही, तर विविध गटातील विद्यार्थ्यांचे मन प्रकाशित करणे आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासास मदत करणे हे आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी जात, धर्म, वंश, लिंग यांचा विचार न करता प्रत्येक मुलाला शिक्षण दिले पाहिजे. स्त्री-पुरुष समानता असेल तर शिक्षणाचा अधिकार मिळू शकतो. दर्जेदार शिक्षणासाठी लैंगिक समानता हा महत्वाचा घटक आहे.

पाठ्यपुस्तकांमध्ये लैंगिक समानता आणण्यात शिक्षकांची भूमिका:

मुलाच्या सुरुवातीच्या संगोपनात शिक्षक खूप महत्वाची भूमिका बजावतात आणि त्यांच्या कल्पना आणि विकास हे तरुण विद्यार्थ्यांच्या विचार पद्धती बदलू शकतात. शिक्षकांची प्रत्येक कृती, दृष्टीकोन, वागणूक, वृत्ती, पद्धत, बाह्य दृष्टीकोन आणि मानसिक संच मुलाचे व्यक्तिमत्त्व लिंग भूमिकेनुसार आकार देण्यास मदत करेल. हे शिक्षक आहेत जे लैंगिक समानता सुनिश्चित करण्यासाठी अनेक धोरणे आणि हस्तक्षेप वापरून शिकण्याचे वातावरण

तयार करतात अन्यथा मुले मुलींवर मात करतात. तिने लिंग समस्येबद्दल गंभीर असले पाहिजे. म्हणून सेवापूर्व प्रशिक्षणाने त्यांना या समस्येसाठी तयार केले पाहिजे जेणेकरून ते पाठ्यपुस्तकांमधील लिंगभेद ओळखू शकतील आणि त्यांचा प्रतिकार करू शकतील आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांना असे करण्यास प्रोत्साहित करू शकतील.

लैंगिक समानतेचे शिक्षण नसल्यास लैंगिक संवेदनशील अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तके वर्गात काहीही करू नाहीत. त्यांनी स्वतःबद्दल करावेत किंवा मूळ लिंग संवेदनशील शिक्षण सामग्री तयार करावी. युनेस्कोने शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत जी शिक्षकांना लैंगिक समानता आणण्यासाठी मदत करू शकतात.

- वर्ग सामग्रीमध्ये पुरुष आणि स्त्रिया समान रीतीने दर्शविले आहेत याची खात्री करा.
- वर्ग साहित्यात वापरलेली थीम (कथानक), विषय आणि चित्रे महिला आणि पुरुष दोघांच्याही जीवनानुभवांशी जोडलेली असल्याची खात्री करा.
- महिला आणि पुरुष विद्यार्थी केवळ साचेबद्ध पद्धतीने सादर केले जाणार नाहीत याची खात्री करा.
- तुम्ही पुरुष आणि महिला लेखकांनी लिहिलेल्या साहित्याचा संतुलित प्रमाणात वापर करत असल्याची खात्री करा.

तज्ञ किंवा नेत्यांची उदाहरणे म्हणून महिला आणि पुरुषांचा समावेश करा.

शिक्षणासह जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात लिंग समस्या समाजात प्रचलित आहेत. ते अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, कार्यपद्धती आणि शिक्षकांच्या वृत्तीच्या स्वरूपात आहेत. या लैंगिक समस्या कमी करण्यासाठी समाजातील तरुण पिढीची तसेच शिक्षकांची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. त्यांना दिलेले ज्ञान लिंगभेदमुक्त असेल तर हे करता येईल. विद्यार्थी पाठ्यपुस्तकांचा अभ्यास करण्यास प्राधान्य देतात. त्यांचा पाठ्यपुस्तकांवर विश्वास आहे. परंतु लिंग मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तकांच्या विकासासाठी योग्य मार्गदर्शक तत्वांचा अभाव हे या पुस्तकांमध्ये विद्यमान लिंग साचेबद्धपणाचे कारण आहे. त्यामुळे पाठ्यपुस्तकांच्या लेखकांनी अशा संवेदनशील विषयाची जाणीव करून दिली पाहिजे.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र. १) लैंगिक समानतेमध्ये पाठ्यपुस्तकाची भूमिका काय आहे ?

प्र. २) विषय शिकवताना लैंगिक समानता आणण्यात शिक्षकांची भूमिका काय असते ?

१.८ शाळा आणि वर्गखोल्यांमध्ये नियुक्त केलेल्या लैंगिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

जागतिक संशोधने स्पष्टपणे शैक्षणिक व्यवस्थेत प्रचलित लिंग भेदभाव प्रकट करतात. शाळेतील मुली शाळेत मुलांपेक्षा जास्त काम करतात. संशोधनात असे दिसून आले आहे की शिक्षक मुलांशी मुलींपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने वागतात, त्याने अधिक सहजतेने ओळखतात आणि त्यांच्याकडे अधिक लक्ष देतात. यामुळे, मुलांनी हे शिकले की ते मौल्यवान आहेत आणि जोखीम सहजतेने घेतात तर मुलींना वाटते की त्यांच्याकडून फार काही अपेक्षा नाहीत आणि त्या वर्गात आत्मविश्वासाने बोलत नाहीत.

शाळेतील मुली बागकाम, साफसफाई, सजावट, पुस्तके रखरखाव, हिशोब इत्यादी काम करतात आणि मुले सामानाची जागा बदल, रंगकाम, वजन उचलणे, बांधकाम, शेती, प्रशासन इत्यादी शारीरिक कामे करतात.

लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी अभ्यासक्रमाचा विकास शालेय शिक्षणाच्या इतर पैलूंपासून, विशेषतः वर्गात शिकवण्याच्या, शिकण्याच्या आणि परस्परसंवादाच्या पद्धतींपासून अलिप्तपणे होऊ शकत नाही अभ्यासक्रमाचा मजकूर काहीही असो, जर मुलींनी शिक्षकांची ऊर्जा जास्त प्रमाणात शोषली किंवा भौतिक वातावरण शिक्षणासाठी समान प्रवेशास समर्थन देत नसेल तर समानता प्राप्त होणार नाही. आंतरराष्ट्रीय संशोधनांनी असे सुचवले आहे की संपूर्ण वर्गातील परस्परसंवादात मुलांचा वाटा असमान प्रमाणात असतो कारण अंशतः शिक्षकांद्वारे मुलींपेक्षा अधिक वेळा त्यांची निवड केली जाते, परंतु शिक्षकांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या आणि वर्गातील परस्परसंवादात त्यांचा सहभाग व त्यांचे प्रबळ स्थान सुलभ करणाऱ्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिस्थिती निर्माण करण्याची त्यांची क्षमता असते. मुलांची ही वर्चस्वपूर्ण स्थिती त्यांना एक महत्त्वाचा शिकण्याचा अनुभव प्रदान करते तो म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रात ऐकले जाण्याचा आणि प्रतिसाद देण्याचा आत्मविश्वास, ज्यामुळे त्यांना अधिक सहभागी होण्यास उत्तेजन मिळते. त्यामुळे मुलींना अनवधानाने कृती केंद्राबाहेर ढकलले जाऊ शकते व त्यामुळे मुलांपेक्षा कमी सहभागाची अपेक्षा करायला शिकतात.

वर्गातील परस्परसंवादाच्या नमुन्यांमधील फरक संबंधित शिक्षकांच्या अनुभवाच्या पातळीशी संबंधित नसल्याचे दिसून येते. अभ्यासामध्ये परस्परसंवाद पद्धती आणि शिक्षकांच्या अध्यापनाच्या वर्षानुवर्षांच्या अनुभवामध्ये कोणताही फरक आढळला नाही. शिक्षकांचे लिंग देखील वर्गातील परस्परसंवादाच्या नमुन्यांमध्ये कोणताही फरक दर्शवत नाही. अनुभवाच्या सर्व स्तरांचे शिक्षक हे महिला विद्यार्थ्यांपेक्षा पुरुष विद्यार्थ्यांशी अधिक संवाद साधतात. तथापि, वर्गातील परस्परसंवाद धोरणांचे पूर्वीचे प्रशिक्षण वर्गातील वर्तनाशी लक्षणीयरीत्या संबंधित असल्याचे आढळून आले आहे. प्रशिक्षित शिक्षक अधिक सुसंगतपणे समान वर्ग वातावरण प्रदान करतात.

मुलींना शिकण्यात समस्या येण्याची काही कारणे म्हणजे त्यांच्या बौद्धिक क्षमतेबाबत शिक्षकांकडून कमी अपेक्षा, तसेच शिक्षकांकडून मिळालेला कमी प्रतिसाद. याव्यतिरिक्त, काही शिक्षक म्हणतात की त्यांना मुलींपेक्षा मुलांना शिकवण्यात जास्त आनंद होतो,

विशेषतः जर मुली निष्क्रिय भासत असतील तर. गणित आणि विज्ञान यासारख्या उच्च दर्जाच्या विषयांमध्ये महिला शिक्षकांच्या कमतरतेप्रमाणेच मुलींच्या स्वतःबद्दलच्या कमी अपेक्षा या समस्येला कारणीभूत ठरतात. पाठ्यपुस्तके अनेकदा स्त्रिया आणि मुलींच्या कमी अपेक्षांना बळकटी देतात, जसे की अभ्यासक्रम आणि परीक्षा साहित्य, तर शाळांमध्ये भौतिक जागेचा वापर मुलींना दुर्लक्षित करतो.

अभ्यासक्रम हा तो शिकवणाऱ्या शिक्षकांइतकाच चांगला आहे. शाळेबाहेर व्यापक लैंगिक असमानता असूनही, शिक्षक हे शाळेत वेगळेपण तयार करू शकतात. जर शिक्षकांनी असे गृहीत धरले की मुलगी गणित शिकू शकते, तर मुलींना शिकवण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनावर आणि मुली त्यांच्या विषयात काय साध्य करू शकतात या त्यांच्या अपेक्षांवर परिणाम करेल. शिक्षकांकडे केवळ ज्ञानाचे वितरण करणारे म्हणून न बघता शिकवण्याचे सूत्रधार म्हणून पाहिले जाते, मग ते सर्व मुले शिकवतील याची खात्री करण्यास बांधिल असतात.

लहान मुलांच्या लैंगिक वृत्ती आणि वर्तनाच्या सामाजिकीकरणासाठी शाळा हे महत्वाचे संदर्भ आहेत. शिक्षक आणि वर्गमित्र मुलांच्या लिंग वृत्तीला आणि अनुषंगाने जाण आणि वर्तनातील लिंग फरकाला आकार देतात. दुर्दैवाने, शिक्षकांना त्यांचे स्वतःचे आणि इतरांचे लिंग साचेबद्ध करणे आणि पूर्वग्रह ओळखणे आणि त्यांच्याशी लढा देण्याच्या तुलनेने कमी प्रशिक्षण मिळते आणि परिणामी, शिक्षक सहसा विद्यार्थ्यांमध्ये लिंग भिन्नतेसाठी प्रतिकृती करतात, अपेक्षा करतात, मजबूत करतात आणि पाया घालतात. अशाप्रकारे, बहुतेक शाळा पारंपरिक लिंग साचेबद्धता, पूर्वग्रह आणि फरकांना विरोध करण्याऐवजी ते तयार करतात आणि राखतात. तथापि, जे शिक्षक लिंग समतावादी वचबद्धता स्वीकारतात आणि अशा प्रकारे भिन्न-लिंग परस्परसंवादाला प्रोत्साहन देतात, विद्यार्थ्यांना रुढीवादी प्रकृतींना प्रतिकार करण्यासाठी उघड करतात आणि लिंग साचेबद्धता आणि छळवणुकीच्या आव्हानांवर चर्चा करतात आणि शिकवतात जे त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या विकासात्मक परिणामांना अनुकूल करतात.

वर्गात लैंगिक समाजतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी १० कल्पना:

- १) शैक्षणिक साहित्य लैंगिक साचेबद्धतेपासून मुक्त असल्याची खात्री करा.
- २) विशिष्ट लिंगाशी संबंधित व्यवसायांच्या अपेक्षांना आव्हान द्या. उदाहरणार्थ, महिला बांधकाम किंवा सैनिक आणि पुरुष सचिव किंवा नर्स यांचा समावेश करा.
- ३) 'guys' हा शब्द टाळा, ज्यामुळे महिला विद्यार्थ्यांना वगळलेले वाटू शकते, त्याऐवजी 'everyone' सारखे लिंग तटस्थ सर्वनाम वापरा.
- ४) 'मुले रडत नाहीत' किंवा 'मुली लढत नाहीत' यासारख्या रुढीवादी वैशिष्ट्यांचा संदर्भ घेऊ नका जे लिंग भूमिका समजून घेण्यास मर्यादित करते.
- ५) 'तुम्ही मुलीसारखे खेळता' किंवा 'मॅन अप' सारख्या वाक्यांना संबोधित करा आणि या विधानांचे लिंगभाव दर्शवा आणि पर्यायी वाक्यांश शोधण्यास मदत करा.

- ६) मुला-मुलींना वेगळ्या ओळीत, वेगळ्या क्रीडा उपक्रमात वेगळे करणे टाळा व वर्गातील बैठक व्यवस्था मिश्रित ठेवा.
- ७) वापरण्यात आलेली कोणतीही शैक्षणिक सामग्री समान प्रमाणात लिंग दर्शविते याची खात्री करा.
- ८) एकत्र प्रकल्पांवर काम करण्यासाठी मुले आणि मुली मिसळा.
- ९) विविध समुदायामधील लिंग संकल्पना आणि भूमिका उघड करा.
- १०) जागरूकता उपक्रम किंवा ऐतिहासिक घटना, कायदे आणि सांस्कृतिक बदलांद्वारे लिंगभेदाची उदाहरणे ओळखण्यात विद्यार्थ्यांना मदत करा.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र.१) वर्गातील वातावरणाचा लैंगिक समानतेवर कसा परिणाम होईल ?

प्र.२) लैंगिक समानतेसाठी शाळेत कोणते उपक्रम केले पाहिजेत ?

प्र.३) लैंगिक समानता सुधारण्यासाठी काय केले जाऊ शकते ?

१.९ मुली आणि महिलांची सुरक्षा

भारतातील महिलांची सुरक्षा हा सध्याचा एक मोठा विषय आहे. गेल्या काही वर्षात विशेषतः राष्ट्रीय राजधानीत महिलांविरुद्धचे गुन्हे पाहता भारतात महिला सुरक्षित आहेत असे आपण म्हणू शकत नाही. घराबाहेर एकट्या जाताना महिलांना सहसा भीती वाटते. देशातील महिला नागरिक सतत भीतीने जगत आहेत, हे देशातील अत्यंत दुःखद वास्तव आहे. महिलांची वैयक्तिक सुरक्षा हा प्रत्येक भारतीय नागरिकांसाठी महत्वाचा विषय आहे. भारतातील महिला सुरक्षेसंदर्भातील स्थिती सुधारण्यासाठी, महिला सुरक्षिततेसाठी काही टीपा खालीलप्रमाणे आहेत:

महिला सुरक्षेबाबत काही टीपा:

- स्वसंरक्षण तंत्र ही पहिली आणि सर्वात महत्वाची गोष्ट आहे ज्याबद्दल प्रत्येक स्त्रीने जागरूक असले पाहिजे आणि त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी योग्य स्व-संरक्षण प्रशिक्षण घेतले पाहिजे. त्यांना काही प्रभावी संरक्षण तंत्रांची माहिती माहिती असणे आवश्यक आहे जसे की मांडीवर लाथ मारणे, ठोके मारणे, इ.

- सामान्यात: बहुतेक स्त्रियांना सहाय्या इंद्रियांची देणगी असते ज्याचा त्यांनी जेव्हा जेव्हा त्यांना काही त्रास होतो तेव्हा वापर करायलाच हवा. त्यांना त्यांच्यासाठी वाईट वाटणारी कोणतीही परिस्थिती त्यांनी टाळली पाहिजे.
- महिलांना जेव्हा जेव्हा समस्या येतात तेव्हा त्यांच्यातील काही जोखीम कमी करण्यासाठी ' निसटणे व पळून जाणे ' हा एक चांगला मार्ग आहे. त्यांनी कधीही अज्ञात व्यक्तीसोबत काही अज्ञात ठिकाणी एकटे जाऊ नये.
- महिलांनी त्यांची शारीरिक शक्ती समजून घेणे आणि अनुभवणे आणि त्यानुसार वापर करणे आवश्यक आहे. त्यांनी स्वतःला कधीही पुरुषांपेक्षा कमकुवत समजू नये आणि काही स्वसंरक्षण प्रशिक्षण घ्यायला हवे.
- त्यांनी सायबरस्पेस मध्ये इंटरनेटवर कोणाशीही संवाद साधताना सावधगिरी बाळगली पाहिजे.
- मिरपूड स्प्रे हे एक उपयुक्त स्व-संरक्षण साधन म्हणून देखील सिद्ध केले जाऊ शकते परंतु त्यात एक कमतरता आहे की काही लोकांना पूर्ण चेहऱ्यावर स्प्रे करूनही इजा होऊ शकत नाही. हे हल्लेखोराला थांबवू शकत नाही त्यामुळे महिलांनी त्यावर पूर्णपणे अवलंबून राहू नये आणि इतर तंत्रांचा देखील वापर करावा.
- त्यांच्याकडे सर्व आपत्कालीन क्रमांक आणि शक्य असल्यास व्हॉट्सअॅप देखील असणे आवश्यक आहे जेणेकरून ते त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांना आणि पोलिसांना त्वरित सांगू शकतील.
- महिलांना कार चालवतांना आणि कोणत्याही सहलीला जातांना अत्यंत जागरूक असले पाहिजे. स्वतःच्या किंवा खाजगी कारने प्रवास करतांना त्यांनी कारचे सर्व दरवाजे लॉक करावेत.
- महिला सुरक्षा ही एक मोठी सामाजिक समस्या आहे जी सर्वांच्या प्रयत्नाने तातडीने सोडवण्याची गरज आहे. हे देशाची वाढ आणि विकास रोखत आहे आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे देशाच्या अर्ध्या लोकसंख्येला सर्व पैलूंमध्ये (शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक) इजा करत आहे.

शाळा, घर आणि कामाच्या ठिकाणी मुली व महिलांची सुरक्षा:

हिंसा प्रतिबंधासाठी शाळा-आधारित दृष्टिकोन तीन मुख्य श्रेणीमध्ये मोडतात: नियंत्रण धोरणे, जसे की शिस्त धोरणे आणि निरक्षण उपकरणे; शाळेचे वातावरण बदलण्यावर लक्ष केंद्रित करणारे कार्यक्रम (उदा. वर्गाचे लहान आकार, कौटुंबिक सहभाग, शाळेतूनतरचे कार्यक्रम); आणि व्यक्तीच्या मनोवृत्ती ज्ञान किंवा कौशल्यांमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी रचना केलेले शैक्षणिक व सूचनात्मक कार्यक्रम. नंतरच्या रणनीती, ज्या प्राथमिक प्रतिबंधावर लक्ष केंद्रित करतात ते वर्तनाला शिक्षा देण्यासाठी आणि कायदा करण्यासाठी रचना केलेल्यापेक्षा अधिक किफायतशीर आणि यशस्वी असे दोन्ही मानले गेले आहेत.

अशाप्रकारे, हे आश्चर्यकारक नाही की शाळा सहसा अशा प्रकारच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांचा उपयोग त्यांच्या विद्यार्थ्यांना होणाऱ्या हिंसाचाराच्या सर्वात व्यापक प्रकारांपैकी एक म्हणजेच लैंगिक अत्याचार रोखण्यासाठी करतात. तरी ही अनेक स्थानिक शिक्षण संस्थांनी त्यांच्या हायस्कूल विद्यार्थ्यांना शिक्षित करून लैंगिक शोषण रोखण्यासाठी कारवाई केली असली तरी, या कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेबद्दल विशेषतः शहरी जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांवर त्यांच्या प्रभावाबद्दल फारसे माहीत नाही.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र.१) लैंगिक समानतेसाठी शाळेत कोणते सुरक्षा उपाय योजले पाहिजे ?

प्र.२) शाळेत महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी काही नाविन्यपूर्ण उपक्रमांची रचना करा ?

१.१० भारतातील यशस्वी महिला

भारतातील स्त्रिया नेहमीच सौंदर्य, आणि बुद्धीमत्तेचे प्रतीक आहेत. आज भारतीय महिलांनी जिवनाच्या विविध क्षेत्रातील यशाने हे सिद्ध केले आहे की त्यांनी हा नावलौकिक चांगलाच कमावला आहे. जर तुम्ही सखोलपणे पाहिले तर तुमच्या लक्षात येईल की भारतीय समाजातील काही प्रमुख योगदानांमध्ये अतिशय केंद्रित आणि समर्पित महिलांचा सक्रिय समभाग आहे. अनेक समाजकारकांना महिला कार्यकर्त्यांचा वाटा आहे आणि त्या आशेचा तेजस्वी किरण ठरल्या आहेत.

मेधा पाटकर:

या आपल्या देशातील प्रमुख सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत ज्या भारतातील आदिवासी, दलित, शेतकरी, मजूर आणि अन्यायाला बळी पडलेल्या स्त्रियांना प्रभावित करणाऱ्या विविध प्रमुख राजकीय आणि आर्थिक समस्यांवर काम करतात. त्या सुप्रसिद्ध नर्मदा बचाव आंदोलन (NBA) याच्या संस्थापक सदस्य आहेत, जी गुजरातच्या नद्या आणि लोकांचे रक्षण करणारी चळवळ आहे. एक मानवाधिकार कार्यकर्ता म्हणून त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या दोन मूलभूत तत्वांवर आपले प्रयत्न उभारले : जगण्याचा अधिकार आणि उपजिवकेचा अधिकार.

किरण बेदी:

पंजाबच्या पवित्र शहर अमृतसरमध्ये या सामाजिक कार्यकर्त्या आणि देशातील पहिल्या महिला IPS अधिकारी आहेत त्यांनी त्यांचे सर्व काही फक्त त्यांच्या विभागालाच दिले आहे. किरण बेदी या पीस-किपिंग ऑपरेशन्स (शांतता मोहीम) विभागामध्ये संयुक्त

राष्ट्रांच्या महासचिवांच्या धोरण सल्लागार म्हणून नियुक्त झालेल्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या.

लक्ष्मी अग्रवाल:

लक्ष्मी अग्रवाल या एका ॲसिड हल्ल्यातून वाचलेल्या तसेच ॲसिड हल्ल्यातील पीडितांच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या आणि टेलिव्हिजन होस्ट आहे. ॲसिड हल्ल्यात वाचलेल्या सर्वांसाठी त्या एक प्रेरणा आहे की ते त्यांचे जीवन आत्मविश्वासाने आणि स्वप्नांसह जगू शकतात. छानी फाउंडेशनच्या त्या संचालिका आहेत, जी संस्था भारतातील ॲसिड हल्ल्यातून वाचलेल्यांना मदत करण्यासाठी वचनबद्ध असलेली NGO आहे. यूएस फर्स्ट लेडी मिशेल ओबामा यांनी लक्ष्मीला २०१४ मध्ये इंटरनॅशनल वुमन ऑफ करेज पुरस्काराने सन्मानित केले. त्या व्हिवा आणि दिवाचा चेहरा देखील आहे, ही मोहीम सर्व मुलींना त्यांच्या बाह्य स्वरूपापेक्षा त्यांच्या आंतरिक सौंदर्यावर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करते.

अरुणा रॉय:

अरुणा रॉय या त्यांचा भ्रष्टाचारविरोधी आणि सरकारी पारदर्शक कार्यासाठी सर्वाधिक ओळखल्या जातात. अरुणा रॉय गरीब आणि उपेक्षित लोकांच्या हक्कांसाठी अनेक चळवळींमध्ये आघाडीवर आहेत. माहितीचा अधिकार, कामाचा अधिकार (नारेगा) अन्नाचा अधिकार हे त्यापैकी सर्वात प्रसिद्ध आहेत.

सुनिता कृष्णन:

सुनिता कृष्णन या आणखी एक प्रसिद्ध भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत ज्यांनी मानवी तस्करी व व्यावसायिक लैंगिक शोषणाविरुद्ध लढा दिला आहे. कृष्णन या प्रज्वल या NGO च्या मुख्य कार्यकर्त्या आणि सह – संस्थापक आहेत जे लैंगिक तस्करी पीडितांना वाचवण्यासाठी, त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी आणि समाजात पुन्हा एकत्र करण्यासाठी काम करतात. त्या स्वतः लैंगिक हिंसाचारातून वाचलेल्या आहेत.

अरुंधती रॉय:

अरुंधती रॉय या त्यांच्या पुरस्करविजेत्या कादंबरी “द गॉड ऑफ स्मॉल थिंग्ज” (१९९७) साठी पर्यावरण व मानवी हक्क चळवळीतील त्यांच्या सक्रियतेसाठी प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी कार्यकर्त्या मेघा पाटकर यांच्या समावेत नर्मदा धरण प्रकल्पाविरोधात लढा दिला आहे व त्यांनी दावा केला आहे की हे धरण अर्धा दश लक्ष लोकांना कमी किंवा कोणतीही भरपाई न देता बाहेर काढेल आणि अपेक्षित सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि इतर फायदे देणारा नाही. त्या मानवी हक्क आणि पर्यावरणीय कारणांमध्ये गुंतलेल्या एक राजकीय कार्यकर्ती देखील आहेत.

कृती भारती:

कृती भारती या एक सामाजिक कार्यकर्त्या आहे ज्या भारतातील बालविवाह निर्मूलनासाठी तसेच महिलांच्या सामाजिक न्यायासाठी वकिली करतात. बालविवाह रद्द करण्यासाठी

मुलांना आणि त्यांच्या कुटुंबियांना समुपदेशन आणि बालविवाह पीडितांचे पुनर्वसन करण्यासाठी समर्पित संस्था, सारथी ट्रस्टच्या त्या निर्मात्या आहेत. एनजीओ मध्ये मुलांसोबत काम केल्यामुळे त्यांनी २०११ मध्ये सारथी ट्रस्टची स्थापना केली.

वंदना शिवा:

वंदना शिवा या भारतीय विद्वान पर्यावरण कार्यकर्ता अन्न सार्वभौमत्वाच्या वकील, पर्यावरणवादी आणि जागतिकीकरण विरोधी लेखिका आहेत. शिवा या दिल्लीस्थित लेखिका आहेत ज्यांनी २० पेक्षा अधिक पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. GMO विरोधी मोहिमेतील त्यांच्या सक्रियतेमुळे त्यांना “धान्याचे गांधी” असे नाव मिळाले. त्या महिलांचे हक्क पर्यावरणीय समस्या आणि इतर विविध सामाजिक समस्यांसाठी बोलल्या आहेत.

मानसी प्रधान:

मानसी प्रधान एक लेखिका आणि भारतातील महिला हक्कांसाठी लढणाऱ्या कार्यकर्त्या आहेत. महिलांवरील हिंसाचाराच्या अंत करण्यासाठी समर्पित भारतातील राज्यव्यापी मोहीम, महिला राष्ट्रीय चळवळीच्या सन्मानासाठीच्या त्या प्रवर्तक आहेत.

सरस्वती गोरा:

सरस्वती गोरा या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. ज्यांनी अस्पृश्यता आणि जातिव्यवस्थेच्या विरोधात अनेक वर्षे नास्तिक केंद्राचे नेते म्हणून प्रचार केला. सरस्वतीने १९३० मध्ये देवदासी विवाह आणि विधवा स्त्रियांच्या पुनर्विवाहासाठी जोर देण्यास सुरुवात केली.

तुमची प्रगती तपासा:

प्र. १) लिंग संवेदनामध्ये यशस्वी महिलांची भूमिका स्पष्ट करा.

प्र. २) महिला सक्षमीकरणात यशस्वी महिलांची भूमिका काय आहे ?

१.११ निष्कर्ष

भारतात पूर्ण स्त्री-पुरुष समानतेचा मार्ग अवघड आहे पण अशक्य नाही. आपण आपल्या प्रयत्नांमध्ये प्रामाणिक राहून महीलांबद्दलचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी काम केले पाहिजे. भारतात संपूर्ण लैंगिक समानतेसाठी, स्त्री आणि पुरुष दोघांनी एकत्र येऊन समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणले पाहिजेत. लैंगिक समानता हा एक मूलभूत अधिकार आहे जो एकमेकांमधील आदरयुक्त नाते संबंधानी भरलेल्या निरोगी समाजासाठी योगदान देतो.

शिक्षणामध्ये स्त्री-पुरुष समानता प्राप्त करणे मुला-मुलींना त्यांच्या संपूर्ण मानवी हक्कांची जाणीव करून देण्यासाठी आणि आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विकासात योगदान देण्यासाठी आणि लाभ घेण्यासाठी समान संधी मिळतील. शालेय अभ्यासक्रमात स्त्री-पुरुष समानतेला आर्थिक प्राधान्य द्यायला हवे आणि त्यानुसार विविध उपक्रमांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात यावा. विद्यार्थ्यांना लहानपणापासूनच योग्य शिक्षण दिले तर भविष्यात विषमतेची समस्या कधीच उद्भवणार नाही.

१.१२ प्रश्न

चर्चा आणि चिंतनासाठी प्रश्न.

- १) लिंग ओळख आणि समाजीकरण प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- २) लिंग ओळखी मध्ये कुटुंब, शाळा आणि संस्थेच्या भूमिकेची चर्चा करा.
- ३) वर्ग आणि शाळेतील लिंग भेद ओळखा आणि स्पष्ट करा.
- ४) लैंगिक असमानतेला आव्हान देण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि पुस्तकांच्या भूमिकेवर चर्चा करा.
- ५) लिंगभेदांमध्ये शिक्षक कसे योगदान देतात ?
- ६) लिंग हे संस्कृतीशी कसे निगडित आहे ?
- ७) लैंगिक असमानतेचा शिक्षणावर कसा परिणाम होतो ?
- ८) लिंगभेदाचा सामना करण्यासाठी शिक्षक आणि पालकांची भूमिका स्पष्ट करा ?

१.१३ संदर्भ

- Kate Rousmaniere, Kari Delhi, Ning De Coninck Smith. (2013). Discipline, Moral Regulation, and Schooling: A Social History, Routledge.
- Maxine Baca Zinn; Pierrette Hondagneu-Sotela; Michael A. Messner, (2005). Gender through the Prism of Difference. Oxford University Press, (3rd edition)
- Michael S. Kimmel (2000). The Gendered Society. Oxford University Press.
- Sharma, K.K. & Punam Miglani, (2016). Gender school and society, Twenty first century publication Patiala (Punjab).
<https://en.wikipedia.org/wiki/Gender> <https://en.wikipedia.org/>
- study.com/academy <https://books.google.co.in/>
[www.academia.edu/sk.sagepub.com/ reference/ gender](http://www.academia.edu/sk.sagepub.com/reference/gender)

मुलींच्या शिक्षणातील समकालीन समस्या

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ परिचय
- २.२ सामाजिक संदर्भात समानतेची गरज
- २.३ समाजशास्त्रीय सिध्दांत
- २.४ सामाजिक संदर्भाचे घटक (कौटुंबिक आरोग्य, जात, वर्ग, बालविवाह)
- २.५ शालेय शिक्षणात लैंगिक असमानता
- २.६ सह - शैक्षणिक शाळा संकल्पना आणि महत्त्व
- २.७ निष्कर्ष
- २.८ प्रश्न
- २.९ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १) विद्यार्थ्यांना लिंग संकल्पनेचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यास सक्षम करणे.
- २) सामाजिक संस्थांचा (कुटुंब, जात, वर्ग, धर्म, प्रदेश) सर्वसमावेशक आणि लिंग ओळख यावर होणारा प्रभाव समजून घेणे.
- ३) आव्हानात्मक समावेश आणि लैंगिक असमानतेमध्ये तसेच लिंग समानता मजबूत करण्यासाठी शाळा, समवयस्क, शिक्षक, अभ्यासक्रम इत्यादींची भूमिका तपासणे.
- ४) लिंग समानता वाढवण्यास पाठ्यपुस्तकांच्या भूमिकेचे समीक्षक विश्लेषण करण्यास विद्यार्थ्यांना सक्षम करणे.
- ५) लिंग समानता आणि लैंगिक न्याय यांना प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजण्यास सक्षम करणे.

२.१ परिचय

“स्त्रियांना सर्व प्रकारच्या अत्याचारातून मुक्त केल्याशिवाय स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही.”

- नेल्सन मंडेला

शिक्षण ही लोकांच्या जीवनात चांगले बदल घवून आणण्याची चळवळ आहे. समान हक्क, संधी, आर्थिक निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य व इतर पैलूंमध्ये समान प्रवेश सर्व लिंगांसाठी (पुरुष, महिला, तृतीयपंथी इ.) लोकशाही मार्गाने त्यांची क्षमता सर्वात मोठ्या प्रमाणात पूर्ण करण्यात मदत करते. राष्ट्राच्या शांततापूर्ण, समृद्ध आणि शाश्वत विकासासाठी लैंगिक समानता आवश्यक आहे. समानतेचा अर्थ असा नाही की स्त्रिया आणि पुरुष समान होतील किंवा एकमेकांच्या जागेवर अतिक्रमण करतील परंतु स्त्री आणि पुरुष यांच्या जबाबदाऱ्या आणि विकास हे ते पुरुष म्हणून की स्त्री म्हणून जन्माला आहेत यावर अवलंबून नाहीत.

दररोज, मुली आणि तृतीय पंथियांना त्यांच्या जीवनात अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो आणि कारण हे गरिबी, सांस्कृतिक नियम आणि प्रथा, खराब पायाभूत सुविधा, हिंसा आणि नाजुकपणा असे अगणित असू शकतात. 'लिंग समानता' हा शब्द पुरुष व स्त्रियांनी गृहीत धरलेल्या भिन्न भूमिकांचे समान मूल्य सांगते. न्यायासह समानतेची दृष्टी ही साचेबद्ध अडथळे आणि पूर्वग्रहांवर मात करण्याचा प्रयत्न करते ज्यामुळे स्त्री आणि पुरुष दोघेही समान रीतीने फायदे मिळवण्यास सक्षम असतात आणि सामाजिक, राजकीय, समाजातील सांस्कृतिक आणि आर्थिक घडामोडीत योगदान देतात. जेव्हा स्त्री- पुरुष समानतेचा आनंद घेतात, तेव्हा त्याचा थेट परिणाम अर्थव्यवस्थेत झटपट आणि स्थिर वाढ होण्यात होतो. समाजातील सुशिक्षित आणि निरोगी स्त्रिया त्यांच्या कुटुंबांना अधिक आधार देतात आणि जुळवून घेतात.

लैंगिक समानता-एक प्रस्थापित मानवी हक्क:

“महिला या मानवी लोकसंख्येच्या अंदाजे निम्म्या आहेत परंतु त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेने तुलनात्मकदृष्ट्या दुर्लक्षित आहेत.”

१९४५ मध्ये युनायटेड नेशन्सची सनद स्वीकारल्यापासून स्त्री-पुरुष समानता ही मानवी हक्कांची तत्वे म्हणून स्वीकारली गेली आहे आणि मान्य केली गेली आहे. 'मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स (२०३२)' आणि 'मानवी हक्कांवरील जागतिक परिषद (१९९३)' यांसारखे बहुतेक आंतरराष्ट्रीय करार यांनी अशा भेदभाव करणाऱ्या प्रथांच्या विरोधात राष्ट्रांनी योग्य कृती करण्याची तातडीची गरज अधोरेखित केली आहे आणि त्यावर जोर दिला आहे.

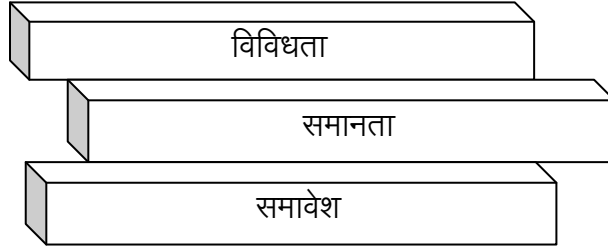
सुमारे तीन दशकांपूर्वी, भारतातील प्रौढ पुरुष, साक्षरता दर प्रौढ महिलांच्या तुलनेत जवळजवळ दुप्पट होता. गेल्या काही वर्षांमध्ये ही तफावत कमी झाली असली तरी, प्रौढ पुरुष साक्षरता दर अजूनही प्रौढ महिला साक्षरता दरापेक्षा १७ टक्के गुणांनी पुढे आहे.

वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या लैंगिक अंतराच्या क्रमवारीनुसार, भारत हा १४९ देशांपैकी १०८ व्या क्रमांकावर आहे. ही क्रमवारी एक प्रमुख चिंतेची बाब आहे कारण ती पुरुषांच्या तुलनेत महिलांमधील संधीमधील प्रचंड अंतर अधोरेखित करते. भारतीय समाजात फार पूर्वीपासूनची सामाजिक रचना अशी आहे की शिक्षण, आरोग्य, निर्णय घेण्याची क्षेत्रे, आर्थिक स्वातंत्र्य इत्यादी अनेक क्षेत्रांत महिला दुर्लक्षित आहेत.

२.२ सामाजिक संदर्भात समानतेची गरज

एक बहुलतवादी आणि सर्वांगीण समाज जिथे सर्वांसाठी कल्याण जोपासले जाते तेथे दोन्ही लिंगांना निसर्गाने स्वतःच्या अद्वितीय क्षमतांनी संपन्न केले आहे. उपेक्षितांना सदृढ आणि निरोगी समाजासाठी सक्षम करण्यासाठी लैंगिक समानता आवश्यक आहे. त्यातून सर्वांना सामाजिक न्याय मिळेल. गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शैक्षणिक सुधारणांसाठी ही एक आदर्श चौकट आहे.

याठिकाणी दूरदृष्टी अशी आहे की:

सामाजिक संदर्भ:

“महिलांच्या सक्षमीकरणामुळे चांगल्या कुटुंबाचा, चांगल्या समाजाचा आणि शेवटी चांगल्या राष्ट्राचा विकास होतो. जेव्हा स्त्री आनंदी असते, तेव्हा घर आनंदी असते. जेव्हा घर आनंदी असते तेव्हा समाज आनंदी असतो आणि जेव्हा समाज आनंदी असतो तेव्हा राज्य आनंदी असते आणि जेव्हा राज्य आनंदी असते तेव्हा देशात शांतता नांदेल आणि अधिक गतीने विकास होईल”

महिला सक्षमीकरणाच्या मुद्यावर डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम:

सामाजिक संदर्भ विशिष्ट व्यवस्थेचा संदर्भ देते ज्यामध्ये सौहार्दपूर्ण सामाजिक परस्परसंवाद घडतो. त्यात अनेकदा विशिष्ट अर्थ व दिलेल्या गटातील लोकांद्वारे, नियुक्त केलेले अर्थ समाविष्ट असतात. सर्व मुली आणि तरुणींना दर्जेदार शिक्षण मिळावे हे सुनिश्चित करणे हा त्यांचा मानवी हक्क आहे, जागतिक विकासाचे प्राधान्य आहे आणि जागतिक बँकेचे धोरणात्मक प्राधान्य आहे.

जगभरातील मुली आणि महिलांवर परिणाम करणारे प्रमुख मुद्दे:

- १) शिक्षणाचा मार्ग मोकळा
- २) गरिबी

- ३) सामाजिक – सांस्कृतिक पैलू
- ४) रोजगाराच्या संधी
- ५) पुनरुत्पादन आरोग्य आणि अधिकार
- ६) माता आणि मानसिक आरोग्य
- ७) लिंग आधारित हिंसा
- ८) बालविवाह
- ९) स्त्री - जननेंद्रियाच्या विकृती
- १०) पाणी आणि स्वच्छता
- ११) लिंग समानता

गरिबी:

मुलगी तिचे शिक्षण पूर्ण करू शकते की नाही हे ठरवण्यासाठी गरिबी हा सर्वात महत्वाचा आव्हानात्मक घटक आहे. अभ्यास सातत्याने पुष्टी करतात की ज्या मुली अनेक गैरसोयींचा सामना करतात-जसे की कमी कौटुंबिक उत्पन्न, दुर्गम किंवा अयोग्य ठिकाणी राहतात किंवा ज्यांना अपंगत्व आहे किंवा अल्पसंख्याक वांशिक-भाषिक गटाशी संबंधित आहेत-हे शिक्षण मिळण्यापासून आणि ते पूर्ण करण्याच्या बाबतीत सर्वात मागे आहेत. मोठ्या कुटुंबात, जिथे अश्रितांची संख्या अधिक असते ते सहसा मुलाला कमावण्यास भाग पाडतात जे त्यांच्या नंतरच्या जीवनातील आर्थिक समस्यांमुळे चांगल्या जीवनासाठी संसाधने मिळवण्यास नकार देतात.

विकलांग असल्यास विशेष काळजी घेण्याचा अधिकार

आपुलकी, प्रेम व समजून घेण्याचा अधिकार

पुरेसे पोषण व वैद्यकीय सेवेचा अधिकार

आपत्तीकाळी मदत मिळविणाऱ्यांमध्ये प्रथम असण्याचा अधिकार

समाजाचा उपयुक्त सदस्य होण्यासाठी व वैयक्तिक क्षमता विकसित करण्यासाठी शिकण्याचा अधिकार

सर्व प्रकारच्या गैरवर्तन आणि हिंसाचारापासून संरक्षित करण्याचा अधिकार

सर्व प्रकारच्या दुर्लक्षित, क्रूरता व शोषणापासून संरक्षणाचा अधिकार

शांततेच्या भावनेत संगोपनाचा अधिकार

मोफत शिक्षणाचा अधिकार व खेळ व मनोरंजनाची पूर्ण संधी

नाव व राष्ट्रीयत्वाचा अधिकार

वंश, वर्ण, लिंग, धर्म, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक उत्पत्तीचा विचार न करता या अधिकारांच्या उपभोगाचा अधिकार

एका मुलाचे हक्क

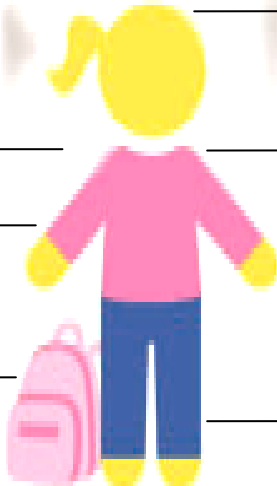
हिंसा मुलींना शिक्षण मिळविण्यापासून आणि पूर्ण करण्यापासून देखील प्रतिबंधित करते- बऱ्याचदा मुलींना हिंसेच्या वाढत्या जोखमीवर ठेवून शाळेत लांब अंतर चालून जाण्यास भाग पाडले जाते आणि अनेकदा शाळेत असतांना हिंसाचाराचा अनुभव घेतात. सर्वात अलीकडील डेटा अंदाज वर्तवितो की दरवर्षी सुमारे ६० दशलक्ष मुलींना शाळेत किंवा शाळेत जातांना लैंगिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागते.

मुलींच्या शिक्षणातील ६ अडथळे

गरिबी: शिक्षण मोफत असेल तरी गणवेश आणि किंवा/ पुरवठ्याची किंमत शिक्षणाला अगम्य बनवू शकते.

सुरक्षित व केवळ मुलांसाठीच्या खाजगी शौचालयाचा अभाव: कलंक व इतर घटक म्हणजे आफ्रिकेतील १० पैकी १ मुलगी त्यांच्या मासिक पाळीत शाळा चुकविते.

लैंगिक असमानता: कौटुंबिक काळजी आणि घरकामात मदत करण्यासाठी मुलींना अनेकदा शाळेतून घरी ठेवले जाते.

बालविवाह आणि लवकर गर्भधारणा: बालवधुना जवळजवळ नेहमीच शाळा सोडण्यास भाग पाडले जाते.

हिंसा: एकदा शाळेत आल्यावर मुलींना शाळेच्या वातावरणात शिक्षक, समवयस्क आणि इतर लोकांकडून विविध प्रकारच्या हिंसाचाराचा सामना करावा लागू शकतो. पालकांना त्यांच्या मुलीसाठी शाळा सुरक्षित नसल्याचे आढळल्यास, ते त्यांना शाळेतून काढून टाकू शकतात.

शाळेपासून लांब अंतर: मुलींना हिंसाचार किंवा छेडछाड होण्याचा धोका वाढतो.

२.३ समाजशास्त्रीय सिध्दांत

१) लिंगाचा कार्यक्षम दृष्टिकोन:

एमिल डर्कहेम यांनी मांडलेल्या या सिद्धांताने सुचवले की लिंग भूमिका समाजिक कार्यक्षमता वाढवतात आणि समाजाला स्थिर राहण्यास मदत करतात. समाज हा व्यक्ती आणि नातेसंबंधांचा जटिल परस्परसंबंध आहे म्हणून प्रत्येक व्यक्ती आदरणीय आणि जबाबदार आहे.

२) संघर्ष सिध्दांत:

कार्ल मार्क्सच्या भांडवल सिद्धांताच्या कार्यातून या सिद्धांताचा उगम झाला. त्यांच्या म्हणण्यानुसार "स्त्रियांनी मुक्ती तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा स्त्रिया मोठ्या सामाजिक स्तरावर उत्पादनात भाग घेऊ शकतील आणि घरगुती कामाचा दावा नाही तर तो तिच्या वेळेचा एक किरकोळ भाग असेल."

३) प्रतिकात्मक परस्परसंवाद सिध्दांतः

त्यात असे म्हटले आहे की, सामाजिक परस्परसंवाद हा गतिमान स्वरूपाचा असतो. वर्तन हे दोन्ही लिंग वेगळे करते आणि नंतर त्यांना शक्ती आणि प्रतिष्ठेच्या पातळीवर जोडते. सर्वात शक्तिशाली लिंग परस्पर संवादात प्रबळ बनले.

४) स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिध्दांतः

समाजात विद्यमान लैंगिक अत्याचारामुळे विविध आघाडीवर स्त्रियांच्या आवाजाला प्रोत्साहन देणारा हा सिध्दांत आहे. स्त्रियांच्या दर्जात बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांचे स्वतःचे योगदान हा चर्चेचा मुख्य उद्देश्य आहे.

२.४ सामाजिक संदर्भाचे घटक (कुटुंब, आरोग्य, जात, वर्ग, बालविवाह)

मुली आणि मुले दररोज त्यांच्या घरात आणि समाजात लैंगिक असमानता पाहतात. हे एकतर जाणीवपूर्वक किंवा अजाणतेपणी अन्यायकारक वागणूक आहे. हे सूक्ष्म किंवा स्पष्ट मार्गांनी प्रकट होऊ शकते.

२.४.१ घरांमधील लिंग समस्याः

घर हे समाजरचनेचे मूल घटक आहे. कुटुंबात, स्त्रियांना निर्णय घेण्याच्या शक्तीपासून वंचित ठेवले जाते, तर पुरुषांना कुटुंब प्रमुख (स्वभावात पितृसत्ताक) म्हटले जाते. स्त्रीला कुटुंबाची काळजीवाहक म्हणून काही कमी किंवा कोणतेही अधिकार नसतात. भारतातील अनेक जाती आणि संस्कृतींमध्ये अल्पवयीन विवाह आणि अल्पवयीन मुलींचे विवाह सामान्य बाबी आहेत. लिंगभेदामुळे महिलांच्या आरोग्याकडेही अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते.

पालक घरातील कामासाठी असमान जबाबदारी स्वीकारू शकतात, आईला काळजी घेण्याचा आणि किरकोळ कामांचा फटका सहन करावा लागतो. कमी कुशल आणि कमी पगार असलेल्या सामुदायिक आरोग्य कर्मचाऱ्यांमध्ये जे लहान मुलांचे पालनपोषण करतात त्या देखील महिला आहेत, ज्यांना व्यवसायिक वाढीसाठी मर्यादित संधी आहेत.

पालकांमध्ये लिंग जागरूकता पुढीलप्रमाणे विकसित केली जाऊ शकतेः

- घरांमध्ये लैंगिक समस्या ओळखण्यासाठी शाळा-पालक भागीदारी मजबुत करणे आवश्यक आहे.
- ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे. NGO चे जागृती प्रशिक्षण आणि समुपदेशन, घरातील महिलांना कुटुंबातील पुरुषांकडून मान मिळतो हे पाहून मुलांनी मोठे होणे गरजेचे आहे.
- स्त्रीचा इतरांप्रती संवेदनशील दृष्टिकोन हा कुटुंबात सुसंवाद आणणारा तितकाच महत्वाचा घटक आहे, कारण हे ठोस आकडेवारीवरून सिद्ध झाले आहे, की स्त्रिया या पुरुषांपेक्षा दुसऱ्या स्त्रियांसाठी अधिक त्रासदायक ठरतात.

- केस स्टडीद्वारे पालकांसाठी ओरिएंटेशन सत्र, भूमिका वठवणे ग्रामीण भागात बदल घडवून आणू शकतात.
- सोशल मीडियाची भूमिका खूप मोठी आहे, त्यामुळे सकारात्मक शिष्टाचार आधारित सामाजिक संदेश दुर्गम ठिकाणी पोहोचले पाहिजेत.

२.४.२ आरोग्य:

बाल लिंग गुणोत्तर नकारात्मक प्रवृत्ती दर्शविते आणि मानववंश शास्त्रज्ञ, लोकसंख्या शास्त्रज्ञ, धोरणकर्ते आणि नियोजकांना गंभीर चिंता निर्माण करते. स्त्री भ्रूणहत्येचा मोठ्या प्रमाणावरील प्रथेमुळे भारतात कमी लिंग गुणोत्तराचा कल आहे.

“आरोग्य हीच संपत्ती आहे”, ही एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे जी मुलाच्या आरोग्यासाठी खूप योग्य आहे. स्त्रिया आणि मुलींचे आरोग्य ही विशेष चिंतेची बाब आहे. कारण, अनेक समाजांमध्ये, सामाजिक सांस्कृतिक घटकांमध्ये मूल असलेल्या भेदभावामुळे त्या वंचित आहेत. एकापेक्षा जास्त गर्भधारणेमुळे महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो, परंतु त्यांना याबद्दल बोलण्याचा अधिकार नाही. स्त्री भ्रूणाच्या गर्भपातामुळे केवळ शारीरिक आरोग्य बिघडत नाही तर मानसिक डाग कायम राहतात. संततीचे आरोग्य (कमी वजन, अकालिक बाळ) आणि जीवनाची गुणवत्ता यामध्ये आरोग्य आणि पोषण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. या अभ्यासाची वैधता सिद्ध करण्यासाठी अनेक अभ्यास केले गेले आहेत. सुशिक्षित महिलांना आरोग्य आणि स्वच्छतेचे महत्त्व समजते आणि ते चांगले निर्णय घेतात आणि स्वतःची काळजी घेतात, चांगल्या जीवनासाठी संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी त्यांना स्वायत्तता असू शकते. मुलींमध्ये कुपोषण हे भविष्यातील आईचे आरोग्य खराब करते आणि मुलींना संसर्ग व रोग घेण्याची शक्यता जास्त असते. शारीरिक कमकुवत विद्यार्थी आपले सर्वोत्तम देऊ शकत नाही जे मानवी संसाधनांची हानी दर्शविते.

आहाराचा प्रभाव:

गर्भधारणा यशस्वी होण्यासाठी पुरेशा कॅलरी आणि सूक्ष्म पोषक घटकांचा आहार घेणे आवश्यक आहे. योग्य पोषण आणि गर्भधारणेशी संबंधित अनावश्यक निषिद्ध बाबी टाळणे गर्भधारणेदरम्यान आणि बाळाच्या जन्मादरम्यान गंभीर गुंतागुंत कमी करू शकते. बालमृत्यू दर हा सामाजिक-आर्थिक विकास आणि जीवनाच्या गुणवत्तेचा एक महत्त्वाचा निर्देशांक आहे. हे आरोग्यसेवेची उपलब्धता आणि परिणामकारकता, विशेषतः प्रसूतीपूर्व काळजीचे संवेदनशील सूचक आहे. माता अनारोग्याचा परिणाम कमी वजन आणि अकाली जन्माला आलेल्या बाळांमध्ये होतो.

समर्थन करण्यासाठी धोरणे:

चांगली तयार केलेली धोरणे, कडक कायदे, सर्व भागधारकांच्या सहभागासहची चौकट हे अंतर भरून काढण्यासाठी उत्तम उद्याची सुरुवात म्हणून केली पाहिजे. विशेषतः ग्रामीण भागात जागरूकता निर्माण करण्यासाठी डिजिटल आणि सोशल मीडियाची भूमिका महत्त्वाची आहे. अभ्यासक्रमात संतुलित आहार, व्यायाम, सजग उपक्रम यावर भर दिला पाहिजे.

२.४.३ जात:

सर्व समाजातील पुरुषांचा, सहसा त्यांच्या महिला जोडीदाराबाबत वरचा दर्जा असतो. जात ही सामाजिक व्यवस्था राखण्यासाठी भारतीय संस्कृतीतील एक महत्वाची संस्था आहे. हे हिंदू धर्माच्या कर्म आणि पुनर्जन्माच्या श्रद्धेमध्ये खोलवर रुजलेले आहे, ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार मुख्य श्रेणींमध्ये विभागले गेले आहे जे ते त्यांच्या भूतकाळात कोण होते आणि ते कोणत्या कौटुंबिक वारसदारापासून आले आहेत यावर आधारित आहे. जातीचा संबंध समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक दृष्टिकोन महत्वाचा आहे. लिंगाच्या संबंधात जातीचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी तिची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. ऋग्वेदातील दहाव्या मंडलातील पुरुषसूक्त स्त्रोत्रे पितृसत्तेचे उदाहरण देतात. नियोग, प्रथिने पुरुषाला आपल्या भावाच्या विधवेशी लग्न करण्याची परवानगी दिली. मनुस्मृती वेगवेगळ्या वर्णांतील स्त्री-पुरुषांसाठी नियमावली तयार करते आणि ती पितृसत्ताक मूल्यांवर आधारित आहे. जात-आधारित असमानतेमध्ये कोणत्याही प्रकारची शाब्दिक किंवा शारीरिक शक्ती, बळजबरी किंवा जीवघेणी वंचितता समाविष्ट आहे ज्यामुळे शारीरिक किंवा मानसिक हानी, अपमान किंवा वंचितता घडून येऊ शकते.

स्त्रियांच्या पवित्रतेचा जातीच्या स्थितीशी घट्ट संबंध आहे. साधारणपणे जात जितकी उच्च श्रेणीत असेल, तितके अधिक लैंगिक नियंत्रण स्त्रिया प्रदर्शित करतील अशी अपेक्षा असते. उच्चवर्णीय समाजातील स्त्रिया त्यांचे जीवन मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक परिमाणांमध्ये जगतात. घराचे पावित्र्य आणि साधनसुचीता राखण्यात महिलांची भूमिका महत्वाची असते. उच्चवर्णीय स्त्रिया, त्यांच्या पुरुषांच्या तुलनेत निम्न स्थान व्यापतात.

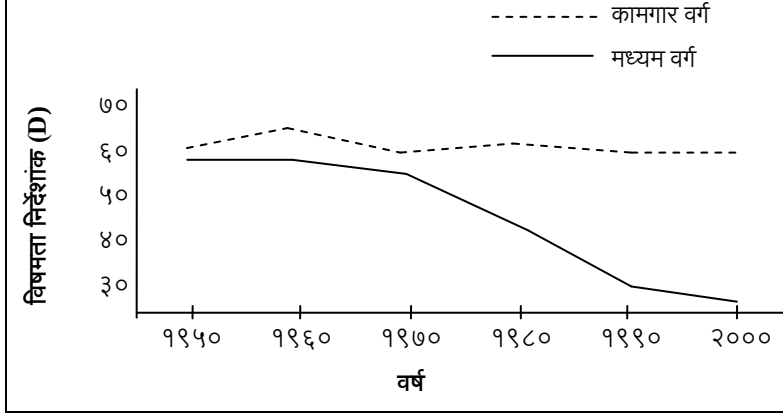
कनिष्ठ जातीतील महिला भारतीय समाजातील सर्वात असुरक्षित घटक आहेत. खालच्या जातीतील स्त्रियांनाही पालन करण्यासाठी संकेत असतात. त्यांचे विवाह त्यांच्या पुरुष नातेवाईकांद्वारे खूप वाटाघाटीने होतात. निम्न जातीच्या समाजातील स्त्रिया सामान्यतः कामावर जातात आणि कौटुंबिक उत्पन्नात हातभार लावतात. खालच्या जातीतील स्त्रिया जातीय भेदभाव आणि लिंगभेद या दोन्हींना बळी पडतात. खालच्या जातीतील महिलांचे लैंगिक शोषण उच्च जातीतील शक्तिशाली पुरुषांकडून केले जाते. खालच्या जातीतील पुरुषांना त्यांच्या स्त्रियांचे त्यांच्या उच्च जातीच्या धन्याच्या वासनेपासून आणि इच्छेपासून संरक्षण करणे कठीण आहे.

२.४.४ वर्ग:

वर्ग आणि लिंग वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ नोकरीच्या गुणवत्तेत लक्षणीय फरक निर्माण करतात. लैंगिक असमनाता ही एक सामाजिक घटना आहे ज्यामध्ये स्त्री आणि पुरुष यांना समान वागणूक दिली जात नाही. जीवशास्त्र, मानसशास्त्र किंवा समाजात प्रचलित असलेल्या सांस्कृतिक निकषांबद्दलच्या भेदांमधून उपचार उद्भवू शकतात. यातील काही भेद प्रायोगिकदृष्ट्या आधारलेले आहेत, तर काही सामाजिक रचना आहेत. सामाजिक असमानता वर्ग, वंश आणि लिंग याच्या पदानुक्रमाद्वारे आयोजित केलेल्या समाजातून उद्भवते जे संसाधने आणि अधिकारांच्या मिळण्याचे असमान वितरण करते.

आधुनिक पाश्चात्य समाजांमध्ये, असमानता अनेकदा सामाजिक वर्गांच्या तीन प्रमुख विभागांमध्ये वर्गीकृत केली जाते: उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग आणि निम्न वर्ग, यातील प्रत्येक वर्ग आणखी लहान वर्गात विभागला जाऊ शकतो (उदा. “उच्च मध्यम”). विभिन्न वर्गांच्या सदस्यांना आर्थिक संसाधनांमध्ये विविध प्रकारे प्रवेश असतो, ज्यामुळे सामाजिक स्तरीकरण प्रणालीमध्ये त्यांच्या स्थानावर परिणाम होतो.

आकृती २. लिंगानुसार व्यवसायिक पृथक्करणातील वर्ग फरक, १९५०-२०००

Source: David A. Cotter, Joan M. hermsen and Reserve Vanneman. “Gender Inequality at work”. The American people: U.S. Census 2000 (New York: Russell state Foundation and Washington D.C. Population Reference Bureau, 2004)

वर्ग आधारित कुटुंबांमध्ये समाजातील गरीब लोकांचा समावेश होतो. त्यांच्याकडे मर्यादित संधी आहेत. कामगार वर्ग म्हणजे ब्ल्यू-कॉलर नोकऱ्यांमध्ये असलेले लोक आणि सहसा, एखाद्या राष्ट्राच्या आर्थिक स्तरावर परिणाम करतात. मध्यमवर्ग असे आहेत जे बहुतांशी रोजगारावर अवलंबून असतात. उच्च मध्यमवर्ग असे व्यावसायिक असतात जे आर्थिक संसाधने आणि सहाय्यक संस्थांमुळे मजबूत असतात. यावतिरिक्त, उच्च वर्ग सामान्यतः श्रीमंत कुटुंबे असतात ज्यांच्याकडे कुटुंबांकडून जमा झालेल्या संपत्तीमुळे आर्थिक शक्ती असते परंतु कष्टाने कमावलेले उत्पन्न नसते.

जागतिक स्तरावर महिलांचा कामातील सहभाग वाढत आहे, परंतु पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना अजूनही वेतनातील तफावत आणि फटकांचा सामना करावा लागत आहे. विकसित तसेच विकसनशील देशांमधील कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्रातही हे जागतिक स्तरावर खरे आहे.

२.४.५ बालविवाह:

बालविवाह हे देखील एक गंभीर आव्हान आहे. ज्या मुलींनी लहान वयात लग्न केले त्या शाळा सोडण्याची, नंतर लग्न करणाऱ्या त्यांच्या समवयस्कांच्या तुलनेत कमी वर्षे शिक्षण पूर्ण करण्याची शक्यता जास्त असते. त्यांना लहान वयात मुले होण्याचीही अधिक शक्यता असते आणि त्यांच्या जोडीदाराने केलेल्या हिंसाचाराच्या उच्च पातळीला सामोरे जावे लागते. वयाच्या २१ वर्षांपूर्वी विवाह करणे हे मानवी हक्कांचे मूलभूत उल्लंघन आहे. गरिबी, जात, चालीरीती (उदा. मंजल नीरत्तू विज्ञा उत्सव हा महिलांनी नऊ दिवस साजरा

केला जाणारा हळदी आंघोळ सोहळा आहे. यात मुलीची पहिली मासिक पाळी आल्यावर तिच्या वयात येण्याची प्रचिती येते.) आणि निरक्षरता ही लहान मुलांना लवकर लग्नाचा धोका असल्याची प्रमुख कारणे आहेत. सामाजिक कलंक टाळता यावा किंवा गुन्हेगार किंवा बाहुबली यांच्याकडून अपहरण, तस्करी किंवा बलात्कार यापासून बालकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून हे काम पूर्ण करणे हे अनेकजण कर्तव्य किंवा जबाबदारी म्हणून स्वीकारतात. यामुळे अनेकदा अशक्तपणा, पुनरुत्पादन मार्ग संक्रमण, गर्भाशया भ्रंश खाली सरकणे आणि मूत्रमार्गात असंयम यासारखे प्रतिकूल परिणाम होतात. कौटुंबिक सन्मान, सामाजिक परंपरा किंवा धार्मिक कायदे जे या प्रथेला मान्यता देतात, एक अपुरी कायदेविषयक चौकट आणि देशाच्या नागरी नोंदणी प्रणालीची स्थिती. या बदल्यात, याचा परिणाम त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर, तसेच त्यांच्या उपजीविकेच्या क्षमतेवर होतो. खरंच, माध्यमिक शालेय शिक्षण घेतलेल्या मुलींचे लग्न कमी शिक्षण घेतलेल्या किंवा शिक्षण न घेतलेल्या मुलांपेक्षा सहा पटीने जास्त असते. ताज्या अहवालानुसार, १८ वर्षाखालील ४१,००० पेक्षा मुली दररोज विवाह करतात. काही धार्मिक मान्यतांमुळे महिलांच्या आरोग्यावरही परिणाम होतो.

लवकर लग्न करा= गरीब राहा= कमी आयुष्य= शोषण= अशिक्षित= आश्रित

अंदाजे १४० दशलक्ष मुली २०११ ते २०२० दरम्यान बालवधू बनतील. ज्या मुलींचे वय १८ वर्षांपूर्वी लग्न केले जाते ज्यांना विशेषतः अकाली प्रसूतिशी संबंधित होण्याचा धोका असतो, त्यांना शिक्षण नाकारले जाते.

तुमची प्रगती तपासा:

१) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून लिंग संकल्पना स्पष्ट करा.

२) 'स्त्रियांच्या आरोग्य आणि पोषणाचा विचार केल्यास लिंगभेदाचे परिणाम स्पष्ट होतात' यावर टिप्पणी करा.

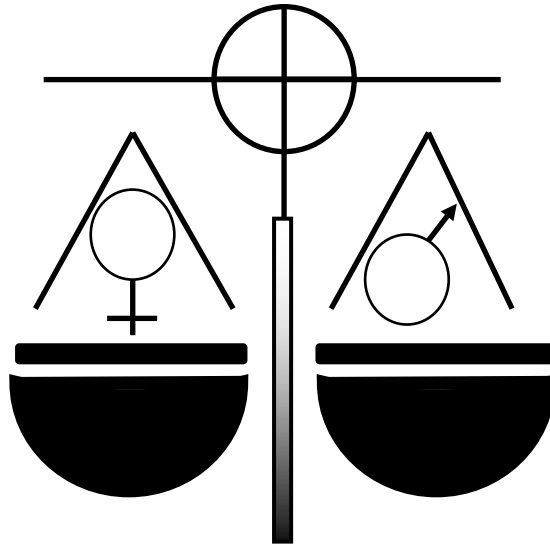
३) बालविवाहाचे कारण स्पष्ट करा. या सामाजिक दुष्कृत्याला कसे संबोधता येईल?

४) जात आणि वर्ग यांचा लैंगिक समाजीकरणावर कसा परिणाम होतो?

लिंग आधारित हिंसेला आव्हान देण्यासाठी आणि पितृसत्ताक समाजाचे रूपांतर समानता, समावेश आणि न्यायाला महत्त्व देणाऱ्या समाजात करण्यात शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावू शकते. शाळा व वर्गखोल्यांमधील लैंगिक पूर्वाग्रह मुलींच्या महत्वाकांक्षा, समाजातील त्यांच्या भूमिकांबद्दलच्या त्यांच्या स्वतःच्या समजांवर प्रभाव टाकणारे संदेश देखील मजबूत करू शकतात आणि श्रमिक बाजारातील प्रतिबद्धता असमानता आणि व्यावसायिक पृथक्करण निर्माण करू शकतात. शाळेच्या आणि वर्गातील शिकण्याच्या वातावरणाच्या रचनेद्वारे किंवा मुलांच्या शाळेतील शिक्षक, कर्मचारी आणि समवयस्कांच्या वर्तणुकीद्वारे लैंगिक साचेबद्ध संवाद साधला जातो तेव्हा त्याचा शैक्षणिक कामगिरीवर आणि अभ्यासाच्या क्षेत्राच्या निवडीवर शाश्वत प्रभाव पडतो. शैक्षणिक व्यवस्था या तीन घटकांच्या तपशीलाद्वारे विषमता दूर करू शकते:

- **शिक्षणाचे अधिकार:** प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांचे व गळतीचे गुणोत्तर समजून घेण्यात मदत करते.
- **शिक्षणातील अधिकार:** भेदभाव करणाऱ्या घटकांची माहिती देते.
- **शिक्षणाद्वारे अधिकार:** शैक्षणिक संस्था लैंगिक असमानतेबद्दलच्या साचेबद्धतेला आळा घालण्यासाठी आणि चांगल्या परिणामासाठी समानतेसह गुणवत्तेतील अडथळे दूर करण्यासाठी प्रोत्साहन देतात.

शिक्षणातील लैंगिक समस्या

संघटना:

शैक्षणिक संस्थांमध्ये लैंगिक असमानता अनुभवली गेली आहे. अनेक विद्यार्थिनींना त्यांनी निवडलेल्या अभ्यासासाठी मुलांपेक्षा कमी पाठींबा मिळतो. हे विविध कारणांमुळे घडते: मुलींच्या सुरक्षितता, स्वच्छता आणि आरोग्यविषयक गरजांकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते, त्यांना नियमितपणे वर्गात जाण्यापासून प्रतिबंधित केले जाऊ शकते. भेदभावपूर्ण अध्यापन

पद्धती आणि शैक्षणिक साहित्य देखील शिक्षण आणि कौशल्य विकासामध्ये लैंगिक अंतर निर्माण करतात. परिणामी, १० मधील १ मुलाच्या तुलनेत १५ ते १९ वयोगटातील सुमारे ४ पैकी १ मुलगी ही नोकरी किंवा शिक्षण किंवा प्रशिक्षणात नाही.

शहरी समुदायांच्या तुलनेत ग्रामीण समुदायांमध्ये ही समस्या अधिक गंभीर आहे.

त्यांच्या शिक्षणासमोरील मुख्य समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत:

- १) अनैतिकतेचा विकास;
- २) मुलींच्या शिक्षणासाठी अयोग्य अभ्यासक्रम;
- ३) महिलांमध्ये सामाजिक जाणिवेचा अभाव;
- ४) महिला शिक्षकांची कमतरता;
- ५) योग्य भौतिक सुविधांचा अभाव;
- ६) ग्रामीण भागात सेवा करण्यास महिला शिक्षकांची इच्छा नसणे;
- ७) आर्थिक अडचणी
- ८) वाहतुकीची समस्या;
- ९) अपव्यय आणि साचून राहण्याची समस्या;
- १०) सहशिक्षणाची समस्या;
- ११) शिक्षणाच्या प्रभारी अधिकाऱ्यांचा उत्साह आणि रस नसणे.

शाळांमध्ये मुले आणि मुलींना वेगळ्या पद्धतीने शिस्त लावली जाते. शारीरिक शिक्षा मुलांसाठी राखीव आहेत. मुलांना त्यांच्या आडनावाने तर मुलींना पहिल्या नावाने हाक मारणे हे अगदी उघड आहे. शिस्तीसाठी आणि समुपदेशनासाठी समलिंगी (मुलांसाठी पुरुष तर मुलींसाठी स्त्री) कर्मचारी असतात. लैंगिक छळाकडे सर्रास दुर्लक्ष केले जाते.

कर्मचारी वर्ग:

प्राथमिक शिक्षक बहुतांशी महिला आहेत, उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये पुरुष मुख्याध्यापकांना प्राधान्य असते तर महिला शिक्षक मुलांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंवा व्यवस्थापकीय कामांसाठी योग्य नाहीत असे मानले जाते.

भारतातील स्त्री शिक्षणाची समस्या ही एक अशी समस्या आहे जी आपले लक्ष वेधून घेते. आपल्या देशात, पुराणमतवादी पारंपरिकतेमुळे, स्त्रियांचा दर्जा, युगानुयुगे, पुरुषांपेक्षा कमी मानला जातो.

शिक्षकांमधील लैंगिक संवेदनशीलता:

मुलांच्या संगोपनात शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. त्यांची कल्पना आणि विश्वास लहान मुलांच्या विचारप्रक्रिया बदलू शकतात. सुरुवातीच्या वर्षातील मुले त्यांना शिकवलेली मूल्ये आणि सद्गुण सहजपणे जोपासतात. शिक्षकांसाठी लैंगिक संवेदनशीलता प्रशिक्षण अनिवार्य असावे. हे प्रशिक्षण त्यांना मुली आणि मुलांमध्ये परस्पर आदर आणि विश्वासावर आधारित इष्ट वृत्तीचा प्रसार करण्यास सक्षम करेल.

- ते त्यांचा सराव सुधारण्याची जबाबदारी घेतात.
- ते अडथळे आणि अभिप्राय यांना त्यांची कौशल्ये शिकण्याची आणि वाढवण्याची संधी म्हणून पाहतात.
- ते सक्रियपणे शिकण्याच्या संधी आणि नवीन आव्हाने शोधतात.
- त्यांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांकडून सकारात्मक आणि उच्च अपेक्षा आहेत.

आपल्या सर्वांना माहीत आहे की शिक्षक कधीकधी “अनवधानाने” एखाद्या लिंगाच्या क्षमता किंवा वैशिष्ट्यांबद्दल अपमानजनक टिप्पणी करतात, म्हणून आपल्याला ज्ञान, वृत्ती, कौशल्ये आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या पद्धतींचा सामना करणे आवश्यक आहे.

लैंगिक-समान शिक्षण प्रणाली शालेय-संबंधित लिंग-आधारित हिंसा आणि बालविवाह आणि स्त्री जननेंद्रियाच्या विच्छेदनासह हानिकारक प्रथा कमी करण्यासाठी योगदान देऊ शकतात. लैंगिक-समान शिक्षण प्रणाली मुली आणि मुले दोघांनाही शाळेत ठेवण्यास, संपूर्ण देशाची समृद्धी निर्माण करण्यास मदत करते.

लिंग संवेदनशील वर्ग खोल्या:

वर्गखोल्या लिंग संवेदनशील असायला हव्यात. वर्गात मुली आणि मुलांकडे लक्ष दिले जाण्यातील असमतोल, यासोबतच परस्परसंवादाची गुणवत्ता आणि प्रमाण याची परिणती आत्मसन्मान आणि यशाची पातळी कमी होण्यात होते. वर्गातील परस्परसंवाद लिंग संवेदनशील बनवण्यासाठी आपण काही ‘काय करावे व काय करू नये’ याची काळजी घ्यावी.

- मुलगा आणि मुलगी दोघांनाही वर्ग नेता होण्यासाठी प्रोत्साहित करा. (कदाचित प्रत्येक लिंगापैकी एक). प्रत्येक वर्गात दोन मॉनिटर नियुक्त करा, एक मुलगा आणि एक मुलगी.
- मुलांना आणि मुलींना समानपणे संबोधित करा व हाक मारा. प्राथमिक वर्गातील वर्गखोल्यांमध्ये मुले आणि मुलींना वेगळे ठेवू नका.
- सामूहिक क्रियाकलाप आणि खेळांसाठी मिश्रित गट बनवा.

- लिंग अडथळे आणि लिंग भूमिकांची साचेबद्धता तोडण्यासाठी 'भूमिका बदलण्याचा' प्रयत्न करा.
- मुले आणि मुली दोघांनाही पाठाच्या दरम्यान साफसफाई, फर्निचर हलवणे, फळ्यावरील कृती यासारखे क्रियाकलाप सामायिक करा.
- अशा क्रियाकलापांची योजना व अंमलबजावणी करा जे सर्व मुलांना एकमेकांना समान म्हणून स्वीकारण्याची संधी देतात.

अभ्यासक्रम आणि मजकुरात लिंग संवेदनशीलता:

लैंगिक संवेदनशीलता आणि नैतिक परंपरांवरील धड्यांसह शैक्षणिक सामग्री नकळतपणे कोमल मनाचे चरित्र घडवते. पाठ्यपुस्तके आणि धड्यांमध्ये पूर्वाग्रह अंतर्भूत असल्याने असे सर्व मजकूर वाचन साहित्य आणि पुस्तके बदलण्याची ही वेळ आहे जे लैंगिक असमानतेच्या कल्पनेपासून मुक्त असले पाहिजे. या संदर्भात, आपल्या सरकारने पुढाकार घेण्यास सुरुवात केली आहे आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेने (NCERT) काढलेल्या अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकात लिंगभेदाची उदाहरणे आहेत, बेली (१९९२) यांना असे आढळले की पाठ्यपुस्तकांमध्ये पुरुषांपेक्षा कमी महिलांना इतिहासाचा विकासक किंवा घटनांचा आरंभकर्ता म्हणून चित्रित केले आहे.

धोरणे:

सर्वसमावेशक व्यवस्थेत सर्व लिंगांसाठी समान व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यासाठी अभ्यासक्रम/दडलेल्या अभ्यासक्रमात बदल करणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान आणि अर्थशास्त्र अनिवार्य असू शकते, शारीरिक शिक्षण आणि लैंगिक शिक्षण मिश्र गटांमध्ये शिकवले जाऊ शकते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे स्त्रीवादी असेल पाहिजे.

शैक्षणिक साहित्य:

पक्षपाती नसावे. सरकारने शालेय कार्यक्रमांमध्ये समानतेद्वारे अभ्यासक्रम, शैक्षणिक साहित्य, पाठ्यपुस्तके आणि दैनंदिन शालेय पद्धतींमध्ये लैंगिक भेदभावाला थारा न देण्याच्या दिशेने पुढाकार घ्यावा.

लेखक आणि सामग्री विकासकांनी लिंग संवेदनशील असेल पाहिजे आणि सर्वांना सामाजिक न्याय दिला पाहिजे. त्याचे महत्वाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळी उदाहरणे देऊन जनजागृती करावी.

सामग्रीमध्ये लिंग पूर्वाग्रह

विषय प्रतिमा:

- **स्त्रैण:** गृह, विज्ञान, पाकशास्त्र, टंकलेखन, जीवशास्त्र, नर्सिंग
- **मर्दानी:** भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, गणित, लाकुडकाम

कथानकात्मक सामग्री:

- अदृश्य महिला
- महिलांचे असमान किंवा अपुरे प्रतिनिधित्व
- नर, पुरुष किंवा मुलांना अधिक महत्त्व

लिंग साचेबद्धता:

- भूमिका साचेबद्धता
- चरित्र साचेबद्धता
- 'पुरुष' आणि 'महिला' वैशिष्ट्यांचे ध्रुवीकरण

लिंग

पुरुषी

स्त्रैण

पाठ्यपुस्तकातील लैंगिक असमानता:

या दृष्ट्यामध्ये, साचेबद्ध परिस्थिती अगदी दृश्यमान आहे, जिथे एक मुलगा भविष्यातील व्यवसायासाठी महत्त्वकांक्षा बाळगतो, परंतु त्याच वेळी मुलीची भविष्यातील योजना बाळ निर्माता बनण्याची आहे. असा भेदभाव आहे का?

Gender stereotypes about occupational and domestic roles

Identify

 Driver	 Doctor	 Teacher
 Carpenter	 Farmer	 Nurse
 Cook	 Pilot	 Policeman
 Postman	 Soldier	 Tailor

Competency: Show the words relating to occupation. (3-4)
Note to the teacher: Show the pictures related to different occupations and their related places.

Gender difference in games

Match me

 Hockey	 Cricket
 Football	 Tennis
 Carrom	 Chess

Competency: Show the words related to games. (3-4)
Note to the teacher: Show the pictures of the games and their related places. Ask the children which games they are interested in.

2006

2019

2019

2.3 Let's Speak

a. Look at the pictures and say 2 - 3 lines about them.

आता खेळाची वेळ आहे

फुटबॉल

ठिकरी (बित्तू)

चित्रकला व रंगभरण

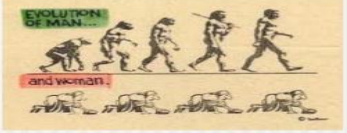

मातीची भांडी करणे

सागरगोट्या

विज्ञानाचे थोर पुरुष त्यांची जीवनी व शोध.	भाषा
संज्ञांचा लैंगिक वापर: ‘मनुष्य’ ‘तो’ = दोन्ही लिंग ‘माणसे’ = ‘लोक’ / ‘मानव’ - उदा. मानवाची प्रगती/उत्क्रांती ‘तो’ = डॉक्टर, नेता व मुलगा इ. ‘ती’ = बालवाडी शिक्षिका, नर्स, गृहिणी सामान्य वाक्ये: आज्ञ प्रवर्तकांनी त्यांच्या पत्नी व मुलांना घेऊन पश्चिमेला हलविले. विज्ञानाचे पुरुष	माफ करा तुम्ही या जॉबला योग्य मनुष्य नाही. अपमानास्पद प्रतिनिधित्व मटण मार्केट महिलांना भोग वस्तू म्हणून सादर केले जाते.

चित्रण
 स्त्रियांपेक्षा पुरुष हे प्रामुख्याने चित्रित केले जातात. कामगारांची चित्रे सहसा पुरुषांची असतात. व्यावसायिक किंवा जास्त कमाई करणाऱ्या व्यक्तींची चित्रे फक्त पुरुषांची असतात. पुरुष व स्त्रियांची एकत्र रेखाचित्रे ही प्रामुख्याने पुरुषांना दर्शवितात. हातांची रेखाचित्रे ही तांत्रिक पुस्तकांमध्ये पुरुषांची तर घरगुती विज्ञान व शिवण वर्कबुकमध्ये स्त्रियांची आहेत. पार्श्वभूमी प्रतिमा- कार्यालयात महिला टेक-लेखक, हॉस्पिटलमध्ये परिचारिका.

शालेय जीवन हा खरोखरच आपल्या आयुष्यातील सर्वात सुंदर आणि संस्मरणीय भाग आहे. ही शाळाच आहे जी एखाद्या व्यक्तीला जीवनात प्रभाव पडण्यास मदत करते, जी केवळ शैक्षणिक बाबींशी संबंधित नाही तर वर्तणूक आणि मानसिक विकासास मदत करणारे वातावरण देखील आहे. अशा प्रकारे, एकल लिंग शाळा किंवा सह-शिक्षण शाळेत

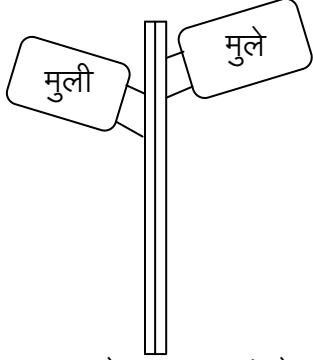
शिकण्याचा आपल्या जीवनावर आणि आपण ज्या प्रकारचे लोक बनतो त्यावर मोठा प्रभाव पडतो.

महत्त्वपूर्ण: सह-शिक्षण तरुणांना पुरुष आणि स्त्रियांच्या व्यापक समुदायामध्ये नैसर्गिकरित्या त्यांचे स्थान घेण्याचे प्रशिक्षण देण्याचा अधिक वास्तववादी मार्ग प्रदान करते. हे लैंगिक गैरसमज दूर करण्यास मदत करते आणि नंतरच्या आयुष्यात वास्तववादी, अर्थपूर्ण आणि चिरस्थायी नातेसंबंधाच्या विकासासाठी उत्कृष्ट पाया प्रदान करते.

आणखी विभाजन नाही:

- शालेय पदानुक्रम पुरुष आणि महिलांमध्ये अधिक समान रीतीने विभागले जावे.
- वर्गात मुली आणि मुलांना एकच बाकावर आळीपाळीने बसू द्या (किमान प्राथमिक वर्गात)
- अध्ययन क्रियाकलापांसाठी लैंगिक आधारावर मुलांनी गटामध्ये विभागू नका.
- त्यांना शाळेत मिश्र गटात सर्व प्रकारचे खेळ सुद्धा खेळू द्या.

२.६ सह-शैक्षणिक शाळा: संकल्पना आणि महत्त्व

सहशिक्षण म्हणजे काय? सहशिक्षण म्हणजे एकाच संस्थेत मुला-मुलींचे शिक्षण. कोणत्याही भेद-भावाशिवाय दोन्ही लिंगांना समान शिक्षण देणे.	सह-शिक्षण हे एकात्मिक शिक्षण प्रणालीचा संदर्भ देते, जेथे दोन्ही लिंगांचे शिक्षण एकाच वातावरणात, प्रामुख्याने शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये आयोजित केले जाते.
--	---

सहशिक्षणाचे महत्त्व:

सहशिक्षण म्हणजे मुली आणि मुले दोघांनाही एकत्र शिक्षण देणे, तेही कोणताही भेदभाव न करता (विशेषतः लिंगभेद). जगाला सर्वात सुसंस्कृत पद्धतीने राहण्यासाठी एक चांगले स्थान बनवण्यात शिक्षण प्रणाली खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. या शिक्षण पद्धतीत, सह-शिक्षण पद्धतीला “मिश्र लैंगिक शिक्षण” म्हणून देखील ओळखले जाते, त्याचे स्वतःचे फायदे व तोटे आहेत.

लिंग संवेदना पुरुष आणि स्त्रियांना त्यांच्या लिंगासाठी साचेबद्ध काय आणि तर्कसंगत काय हे पाहण्याची परवानगी देऊन पुरुष आणि स्त्रियांसाठी समानतेला प्रोत्साहन देते. लिंग संवेदनशीलता ही संकल्पना भेदभाव आणि लिंगभेदामुळे निर्माण होणारे अडथळे कमी करण्याचा एक मार्ग आहे. योग्य प्रकारचे लिंग-संवेदनशील वातावरण तयार केल्याने त्यांचे लिंग काहीही असेल तरी परस्पर आदर निर्माण होतो.

सहशिक्षण पद्धतीचे फायदे	सहशिक्षण पद्धतीचे तोटे
१) परस्पर आदर निर्माण होतो	१) विचलित होण्याची शक्यता अधिक असू शकते.
२) विरुद्ध लिंगाच्या भितीवर मात करण्यास मदत करते.	२) अनैतिक क्रियाकलाप
३) निरोगी स्पर्धा	३) वैयक्तिक भावनांमध्ये अधिक सहभाग
४) लिंगांमध्ये स्वाभिमान विकसित होतो.	४) अवांछित युक्तिवाद आणि समस्या एक अस्वस्थ वातावरण तयार करू शकतात.
५) भविष्यात जगण्यासाठी प्रोत्साहन देते.	५) लिंगांसाठी शाळा किंवा महाविद्यालयांचे पर्याय कमी करते.
६) चारित्र्य संवर्धन	६) शासन करणे कठीण आहे.
७) भेदभावाला जागा नाही.	
८) संसाधन हाताळणी	
९) नियंत्रित वातावरणाला प्रोत्साहन देते.	
१०) शिक्षकांची भरती करण्यात अधिक प्रभावी	
११) सामाजिक कौशल्ये वाढवता येऊ शकतात.	
१२) इतर लिंगाबद्दलची उत्सुकता दूर करते.	

सह-शिक्षण प्रणालीचे परिणाम:

सहशिक्षण प्रणालीसह कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षण पद्धतीचे फायदे आणि तोटे दोन्ही आहेत. चांगले सामाजिक वातावरण समाजाच्या सकारात्मक गोष्टींचे पालनपोषण करेल आणि नकारात्मकतेला सन्मानाने सामोरे जाण्यास मदत करेल. शिक्षकांची मानसिकता-मानसिकतेतील बदल हे भावना व जाणिवांशी संबंधित असतात. जेव्हा भावना योग्य दिशेने वळविल्या जातात, तेव्हा निश्चितच मानसिकतेत बदल घडू शकतो आणि हे स्पष्टपणे संपूर्ण परिसंस्थेत सकारात्मक बदल घडवून आणेल. भारतातही जर आपण प्राथमिक वर्गातील शिक्षकांना अधिक महत्त्व दिले आणि योग्य व्यक्तींची नियुक्ती केली तर खूप चांगला विकास होईल. शिक्षकाची मानसिकता बदलण्यासाठी त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे.

CEDAW च्या मते, पूर्वग्रह आणि प्रथा आणि इतर सर्व प्रथा ज्या लिंगाच्या कनिष्ठतेच्या किंवा श्रेष्ठतेच्या कल्पनेवर आधारित आहेत किंवा पुरुष आणि स्त्रियांसाठी रुढीवादी भूमिकांवर आधारित आहेत, हे नवीन शैक्षणिक धोरणे ओळखण्याचे मुख्य आव्हान आहे.

शिक्षणासाठी जागतिक मोहीम तिच्या धोरणात्मक चौकट, नियोजन प्रक्रिया आणि राजकीय सहभागामध्ये लैंगिक समानतेच्या पूर्ण एकात्मतेसाठी कार्य करते.

२.७ निष्कर्ष

मुलींचे शिक्षण हा विकसनशील देशांमध्ये खरा विकास साधण्याचा मार्ग आहे हे विकसित देशांनी सिद्ध केले आहे.

मुलींचे शिक्षण म्हणजे समाजातील मुलींना शिक्षणात प्रवेश मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांच्याशी कोणताही भेदभाव न करता तिला आवश्यक असलेल्या शिक्षण सुविधा पुरविण्याशी संबंधित आहे.

भारतातील स्त्री निरक्षरता ही आजच्या जगात एक महत्वाची समस्या आहे. ही समस्या पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी, निरक्षरता कशामुळे निर्माण होत आहे, त्याचे परिणाम आणि या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी काय होत आहे हे पाहणे आवश्यक आहे. संस्कृती आणि या समस्येची आर्थिक करणे, जसे की लिंगभेद आणि अपुरा पैसा यामुळे स्त्री भ्रूणहत्या आणि लिंग गुणोत्तर यासारखे गंभीर परिणाम होतात.

शिक्षकांची जाणीव:

- शिक्षण विभागांनी सेवारत शिक्षकांना अनिवार्य लिंग-समता संसाधन मॉड्यूल प्रदान केले पाहिजेत आणि सर्व सेवा-पूर्व शिक्षकांसह लिंग पूर्वाग्रह दूर करणे आवश्यक आहे.
- समाजीकरण संदेश, विशेष शैक्षणिक सेवांची असमान विभागणी, लैंगिक पक्षपाती मजकूर आणि साहित्य आणि वर्गात मुला-मुलींवर घालवलेला असंतुलित वेळ आणि लक्ष यांच्या प्रकारांद्वारे ते त्यांच्या विद्यार्थ्यांमध्ये जो पूर्वाग्रह वाढवत आहेत त्याबद्दल शिक्षकांना जाणीव करून देणे आवश्यक आहे.

उच्च पदांवरील महिला	
रणनीती: मुलींना या क्षेत्रात प्रवेश करण्यास प्रोत्साहित करा ज्यामुळे एखाद्या व्यक्तीला उच्च पदापर्यंत पोहोचता येईल. परंतु? मध्यमवर्गीय किंवा उच्चवर्गीय महिलांच्या वाढलेल्या शैक्षणिक उपलब्धी आणि रोजगाराच्या संधीमुळे कामगार वर्ग व इतर सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित महिलांच्या स्थितीत सुधारणा झाली नाही.	

जगभरातील सरकारे आणि समाज त्यांच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आणि सर्व मुलांना आणि तरुणांना शाळेत जाण्याची आणि त्यांना निरोगी आणि उत्पादक जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान आणि कौशल्ये आत्मसात करण्याची संधी मिळावी यासाठी प्रयत्नशील असतात. अभ्यासक्रम, शिक्षक आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधा यासारख्या शिक्षण प्रणालीतील प्रमुख इनपुट, शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत करतात.

शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची गुणवत्ता, विशेषतः बाल विकासावर लक्ष केंद्रीत करून केलेले त्याचे योग्य शैक्षणिक नियोजन व रचना, अलीकडच्या वर्षात मोठ्या प्रमाणावर चर्चिते गेले आहे.

शाश्वत विकास उद्दिष्टे, जी संयुक्त राष्ट्रांनी परिभाषित केली आहेत आणि जगभरातील सर्व देशांसाठी विकासाच्या अजेंड्याची व्याप्ती आहे त्याला देशांनी "बाल, अपंगत्व आणि लिंग संवेदनशील अशा शिक्षण सुविधा तयार करणे आणि श्रेणीसुधारित करणे गरजेचे आहे आणि सर्वांसाठी सुरक्षित, अहिसंक, सर्वसमावेशक आणि प्रभावी शिक्षण वातावरण प्रदान करणे आवश्यक आहे.

२.८ प्रश्न

प्र.१ मुलींच्या शिक्षणात येणाऱ्या समकालीन मुख्य समस्या स्पष्ट करा.

प्र.२ सहशिक्षण प्रणालीचे फायदे-तोटे स्पष्ट करा.

प्र.३ सकारात्मक शैक्षणिक वातावरणाचे मुलींच्या शिक्षणातील महत्त्व स्पष्ट करा.

प्र.४ लैंगिक संवेदनशीलता आणि पाठ्यपुस्तक परस्पर पुरक कसे ? ते लिहा.

प्र.५ लिंग समानतेसाठी "शाळा" प्रभावी कार्य करू शकते ? ते लिहा.

२.९ संदर्भ

- <https://www.unicef.org/child-rights-convention/unicef-role>
- <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>
- <https://www.unicef.org/media/5808/file/UNICEF>
- -WHO-UNESCO-handbook-school-based-violence.pdf
- <https://www.ohchr.org/en/professional-interest/pages/CRC.aspx>
- <https://onlineschoolsindia.in/school-guode/main>
- -features-of-poa-1992-programme-of-action/amp/

- <https://advocate.tanmoy.com/2019/03/10/the-national-policy-on-education-of-1986/amp>
- <https://www.diffen.com/difference/Gender-vs-Sex>
- [https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01463370902889455?Journal code=rcqu20](https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01463370902889455?Journal%20code=rcqu20)

मुलींच्या शिक्षणावर रणनीती आणि कार्यक्रम

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

- ३.१ महिला समक्ष, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय
- ३.२ मुलींचे शिक्षण SSA, DPEP
- ३.३ शिक्षणातील समानतेसाठी स्वयंसेवी संस्था आणि समुदायाची भूमिका

३.० उद्दिष्टे

- १) मुलींच्या शिक्षणावरील रणनीती आणि कार्यक्रमांचे ज्ञान घेणे.
- २) मुलींच्या शिक्षणासाठी सुरु केलेला वेगळा कार्यक्रम समजून घेण्यासाठी (MS, KGBV, SSA आणि DPEP)
- ३) शिक्षणातील लैंगिक समानतेसाठी एनजीओ आणि समुदायाची भूमिका समजून घेणे.

३.१ महिला समक्ष

महिला समक्ष कार्यक्रम १९८९ मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण (१९८६) च्या मार्गदर्शन आणि प्रेरणा म्हणून राबविण्यात आला. हा कार्यक्रम पूर्णपणे ग्रामीण भागातील महिलांच्या शिक्षण आणि सक्षमीकरणावर आधारित होता, विशेषतः सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित गटातील महिलांसाठी. १९८६ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने हे मान्य केले होते की शिक्षण प्रक्रियेत मुली आणि महिलांच्या सहभागाने महिलांचे सक्षमीकरण शक्य आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि कृती कार्यक्रमाची उद्दिष्टे साध्य करणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते.

महिला समक्ष कार्यक्रम हा केंद्र सरकारच्या शिक्षण विभागाने म्हणजेच भारत सरकारच्या खेड्यात/ग्रामीण भागातील विशेषतः उपेक्षित गटांतील महिलांची स्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने घेतलेला एक पुढाकार होता.

हा कार्यक्रम सुरुवातीला आंध्र प्रदेश, आसाम, बिहार, केरळ, गुजरात, उत्तराखंड, उत्तर प्रदेश, झारखंड आणि कर्नाटक या नऊ राज्यांमध्ये राबविण्यात आला. महिला समक्ष ही एक नोंदणीकृत संस्था आहे जी MHRD द्वारे नियंत्रित आणि वित्तपुरवठा करते आणि राज्य सरकारच्या सहकार्याने काम करते. ही एक स्वायत्त संस्था आहे आणि प्रत्येक राज्याने राज्याच्या गरजांनुसार महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी वेगवेगळी उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत. येथे, स्वयंसेवी संस्था आणि सरकार यांच्यातील सेतू विकसित करणे हा कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे.

कार्यक्रमाची उद्दिष्टे:

- १) महिलांचा स्वाभिमान आणि आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी.
- २) गंभीरपणे विचार करण्याची क्षमता विकसित करणे
- ३) आपल्या समाजात, देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आणि धोरणात महिलांचे योगदान ओळखून त्यांची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करणे.
- ४) सामूहिक प्रक्रियेद्वारे निर्णय घेणे आणि कृती करणे.
- ५) शिक्षण, आरोग्य, रोजगार यासारख्या क्षेत्रात महिलांना माहितीपूर्ण निवडी करण्यास सक्षम करणे.
- ६) त्यांना आर्थिक विकासासाठी माहिती, ज्ञान आणि कौशल्य प्रदान करणे.
- ७) विकास प्रक्रियेत त्यांचा समान सहभाग सुनिश्चित करणे.
- ८) त्यांना कायदेशीर साक्षरता, समाजातील त्यांच्या हक्कांशी संबंधित माहिती, सर्व क्षेत्रांमध्ये समान रीतीने सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टीकोनातून त्यांची वृद्धी करणे.

या क्षेत्रांवर महिला समक्ष कार्य करते

मुळात महिलांच्या विकासासाठी सुरु करण्यात आलेला महिला समक्ष कार्यक्रम खालील क्षेत्रांवर काम करण्याच्या उद्देशाने:

- १) लिंग जागरूकता निर्माण करणे
- २) आर्थिक प्रगती
- ३) आरोग्य क्रिया
- ४) संघ आणि महासंघांमध्ये संघटनात्मक क्षमता विकसित करणे
- ५) आर्थिक सक्षमीकरणासाठी सरकार आणि इतर एजन्सीशी नेटवर्किंग
- ६) महिलांच्या समस्या ज्यात कायदेशीर जागरूकता आणि महिलांवरील हिंसाचार यांचा समावेश होतो.
- ७) किशोरवयीन मुलांच्या शिक्षणावर भर देणारे आणि कार्यक्रमाचे मुख्य बलस्थान असलेले शिक्षण.
- ८) राजकीय सहभाग वगैरे.

महिला समक्ष कार्यक्रमाने सरकारी आणि निमसरकारी क्षेत्रातील सर्वोत्कृष्ट गोष्टींचा अवलंब केला आहे ज्यामुळे लवचिक आणि दोलायमान संरचना निर्माण झाली आहे. अनुभव आणि समज यावर आधारित कार्यक्रम अधिक नाविन्यपूर्ण विकसित होत आहे. कार्यक्रमाच्या धोरणांचे सतत पुनरावलोकन केले जाते आणि विकसित केले जाते त्यामुळे महिला समक्ष

संघ स्वतंत्र होतात. त्यामुळे कार्यक्रमाची कार्यपद्धती, योजना आणि अंदाजपत्रक नेहमीच सोपे असावे हे लक्षात ठेवले जाते.

महिला समक्ष कार्यक्रम महिला सुधारण्यासाठी सार्वत्रिकदृष्ट्या अतिशय फायदेशीर ठरला आहे आणि सरकारने सुरु केलेल्या कार्यक्रमाचा दोन लाखांहून अधिक महिला आणि संस्थांना फायदा होत आहे. शासनाव्यतिरिक्त इतर लोकांच्या सहभागामुळे हा कार्यक्रम यशस्वी झाला.

महिला समक्ष ही एक महिला चळवळ आहे ज्याने भारतातील नऊ राज्यांमधील ६० जिल्ह्यांतील १४०० गावांमधील महिलांचे जीवन बदलले आहे. १९९२ मध्ये अद्ययावत करण्यात आलेल्या शिक्षणावरील राष्ट्रीय धोरण १९८६ च्या अनुषंगाने मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने एक जागरूकता कार्यक्रम म्हणून त्याची सुरुवात केली होती. आज लिंग निर्माण करण्याच्या उद्देशाने शिक्षण आरोग्य, मानवाधिकार आणि प्रशासन या क्षेत्रात प्रवेश केला आहे. फक्त समाज. प्रगतीला मुख्य महत्त्व देणारी महिला संघ शाळा, बँका, बाजार, दवाखाने चालवतात आणि पंचायत राज संस्थांमध्ये सहभागी होतात. गुजरातने सर्वप्रथम सुरु केलेली "नारी अदालत" सर्व महिला समक्ष (एमएस) राज्यांनी स्वीकारली आहे आणि केवळ संघाच्या महिलांनाच नव्हे तर मोठ्या प्रमाणात समाजाला सहज उपलब्ध होणारा विश्वासार्ह पर्याय म्हणून उदयास येत आहे.

महिला समक्ष रणनीती इतर राज्यांनी देखील स्वीकारली आहे जसे की हरियाणा जिथे महिलांनी दारुबंदीच्या विरोधात यशस्वीपणे आंदोलन केले, हिमाचल प्रदेशात जिथे त्यांनी बहुपत्नीत्वाच्या विरोधात निदर्शने केली आणि तामिळनाडूमध्ये जिथे त्यांनी देवदासींना विरोध केला. महिला समक्षच्या कार्यक्रमात त्यांनी हुंडा, महिलांवरील हिंसाचार, भ्रूणहत्या, भ्रूणहत्या, बालमजुरी, 'दीदी-बँक', 'किशोरी संघ', 'जागो बेहना' इत्यादी विषयही हाती घेतले आहेत.

या कार्यक्रमाने साक्षरतेची मागणी निर्माण करण्यात, कुटुंबात, समाजात आणि समाजात महिलांची ओळख वाढवण्यात मदत केली आहे, महिलांना सरकारकडून जबाबदारी आणि पारदर्शकता मागण्यासाठी शक्ती आणि दृढनिश्चय दिला आहे. येथे, शिक्षण हे स्त्रियांच्या स्थितीत मूलभूत बदल घडवून आणण्यासाठी एक महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. निश्चितपणे, राष्ट्रीय व्यवस्था महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सकारात्मक हस्तक्षेपाची भूमिका बजावेल. हे पुनर्रचित अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, प्रशिक्षण आणि शिक्षक, निर्णयकर्ते आणि प्रशासक यांचे अभिमुखता, शैक्षणिक संस्थांचा सक्रिय सहभाग याद्वारे नवीन मूल्ये विकसित करेल.

कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय:

कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय (KGBV) योजना भारत सरकारने ऑगस्ट २००४ मध्ये सुरु केली होती. ही भारतातील दुर्बल घटकांसाठी भारत सरकारद्वारे चालवली जाणारी निवासी मुलींची माध्यमिक शाळा आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग, अल्पसंख्याक समुदाय आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या गटातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांसाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सर्व शिक्षण

अभियान कार्यक्रमाशी ही योजना एकत्रित करण्यात आली होती.

ही योजना २८ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये लागू करण्यात आली आहे. एकूण २५७८ कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय भारत सरकारने मंजूर केले होते. यापैकी, मुस्लिम संबंधित ब्लॉकमध्ये ४२७ केजीबीव्ही मंजूर करण्यात आल्या आहेत, तर एसटी ब्लॉकमध्ये ६१२, एससी ब्लॉकमध्ये ६६८ आणि शैक्षणिक मागास ब्लॉकमध्ये ७५० निवासी शाळा उघडण्यात आल्या आहेत.

ग्रामीण भागात आणि वंचित समुदायांमध्ये लैंगिक असमानता अजूनही कायम आहे. नावनोंदणीचा कल पाहता, मुलांच्या तुलनेत प्राथमिक स्तरावर मुलींच्या नावनोंदणीमध्ये अजूनही लक्षणीय अंतर आहे, विशेषतः उच्च प्राथमिक स्तरावर.

प्राथमिक स्तरावर बोर्डिंग सुविधांसह निवासी शाळांची स्थापना करून समाजातील वंचित गटातील मुलींना दर्जेदार शिक्षण व्यवहार्य आणि सुलभ आहे याची खात्री करणे हे KGBV चे उद्दिष्ट आहे.

ही योजना राज्य सरकारे MS राज्यांमध्ये महिला समक्ष (MS) सोसायटीच्या माध्यमातून आणि इतर राज्यांच्या बाबतीत सर्व शिक्षण अभियान सोसायटीच्या माध्यमातून राबवली जाते. या योजनेत एसएसए पॅटर्ननुसार राज्य एसएसए सोसायटीच्या निधी दिला जातो. असेही नमूद केले आहे की राज्य आणि जिल्हा स्तरावर देखरेख आणि मूल्यमापन MS राज्य संसाधन केंद्रांद्वारे आणि गैर-MS राज्यांमध्ये SSA समाजातील प्राथमिक स्तरावर मुलींच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रमासाठी तयार केलेल्या समितीद्वारे केले जाते. कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय निवासी शाळेसाठी शिक्षक आणि कर्मचार्यांचे प्रशिक्षण जिल्हा शैक्षणिक प्रशिक्षण संस्था ब्लॉक संसाधन केंद्रे आणि महिला समक्ष संसाधन गटांद्वारे समन्वयित केले जाते.

KGBV अंतर्गत आर्थिक नियम:

- १) KGBV योजनेसाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार/केंद्रशासित प्रदेश (केंद्रशासित प्रदेश) यांचा नमुना सर्व शिक्षण अभियानाप्रमाणेच असेल कारण तो १ एप्रिल २००७ पासून SSA चा एक घटक आहे.
- २) SSA सोसायटी KGBV चे प्राथमिक स्तरावरील मुलींच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPEGL) आणि महिला समक्ष कार्यक्रम यांच्याशी जुळवून घेईल. हे सुनिश्चित करते की वाटप केलेला निधी योग्यरित्या वापरला जातो.
- ३) भारत सरकार SSA राज्य अंमलबजावणी संस्थेला थेट निधी जारी करेल. त्यानंतर जेथे लागू असेल तेथे एमएस सोसायटीला निधी दिला जाईल.
- ४) राज्य सोसायटीने KGBV च्या निधीचे संचालन करण्यासाठी स्वतंत्र बचत बँक खाते उघडावे.

मागील भागावरून, हे स्पष्ट आहे की सरकारने लक्षित धोरण कार्यक्रमाद्वारे शाळांमध्ये उच्च नावनोंदणी सुनिश्चित करण्यासाठी आणि शिक्षणातील लैंगिक अंतर कमी करण्यासाठी मोठी प्रगती केली आहे.

संस्थात्मक व्यवस्था:

देशात ३४५१ शैक्षणिकदृष्ट्या मागास गट आहेत आणि ३६०९ KGBV मंजूर करण्यात आले आहेत. सुरुवातीला KGBV भाड्याच्या किंवा उपलब्ध सरकारी इमारतींमध्ये उघडण्यात आले. नंतर KGBV साठी योग्य इमारत बांधली जाऊ शकते. अशा निवासी शाळांसाठी तीन मॉडेल्स विहित आहेत

अ) मॉडेल I: १०० मुलींसाठी वसतिगृह असलेली शाळा

ब) मॉडेल II: ५० मुलींसाठी वसतिगृह असलेली शाळा

क) मॉडेल III: विद्यमान शाळांमध्ये ५० मुलींसाठी वसतिगृहे

जून २०१४ पर्यंत, 2260 मॉडेल I KGBV चे, १९४ मॉडेल II KGBV चे आणि ११५५ मॉडेल III KGBV चे होते. KGBV चे व्यवस्थापन करण्यासाठी राज्य स्तरावरील शिक्षण विभाग/SSA प्राधिकरण सर्व निवडलेल्या राज्यांमध्ये विभागीयसंस्था म्हणून काम करत आहे. शिक्षण विभागाचे सचिव/आयुक्त किंवा राज्य प्रकल्प संचालक (SPD), SSA यांना विभागीय अधिकारी म्हणून नियुक्त केले जाते. त्याच प्रकारे, जिल्हा स्तरावर जिल्हा शिक्षण कार्यालय/SSA चे जिल्हा प्रकल्प कार्यालय ही विभागीय संस्था आहे आणि KGBV च्या अंमलबजावणीसाठी संबंधित जिल्हा शिक्षण अधिकारी/जिल्हा कार्यक्रम व्यवस्थापक (SSA) यांना जिल्हास्तरीय विभागीय अधिकारी म्हणून नियुक्त केले आहे.

काही राज्यांमध्ये काही स्वयंसेवी संस्थांनी योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी सहभाग घेतला आहे. जसे की,

१. अरुणाचल प्रदेश:

- i) आरके मोसांग मेमोरियल
- ii) ओजू वेल्फेअर असोसिएशन.

२. ओडिशा:

- i) केअर (सर्वत्र मदत आणि मदतीसाठी सहकारी)
- ii) UNFPA (युनायटेड नेशन्स पॉप्युलेशन फंड)

३. झारखंड:

- i) CEDPA इंडिया (विकास आणि लोकसंख्या उपक्रमांसाठी केंद्र)

४. राजस्थान:

- i) युनिसेफ (युनायटेड नेशन्स इंटरनॅशनल चिल्ड्रन्स इमर्जन्सी फंड)
- ii) संधान (सर्व गुजरात इंटीग्रेटेड क्लासरूम)

iii) FEGG (फेडरेशन ऑफ एज्युकेटिंग गर्ल्स ग्लोबली)

iv) BODH (बोध शिक्षा समिती)

५. मुलाला वाचवा

६. भारताची योजना करा

७. RKCL (राजस्थान नॉलेज कॉर्पोरेशन लिमिटेड)

लक्ष्य आणि साध्य:

विविध KGBV वरील राज्यनिहाय उद्दिष्टे आणि उपलब्धी यावर राज्यस्तरीय अधिकाऱ्यांचे प्रतिसाद खालीलप्रमाणे आहेत:

नवीन KGBV उघडणे, विद्यमान शाळा KGBV मध्ये श्रेणीसुधारित करणे, पुरुष आणि महिला शिक्षकांची नियुक्ती, शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम आणि अतिरिक्त वर्गखोल्या. महिला शिक्षकांची नियुक्ती आणि शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम वगळता राज्यनिहाय जवळपास उद्दिष्टे कमी-अधिक प्रमाणात साध्य झाली आहेत.

शिक्षकाची भूमिका:

KGBV मध्ये शिक्षकांची भूमिका महत्वाची आहे कारण त्यांना KGBV मध्ये शिकवावे लागते. परंतु शिक्षकांची नियुक्ती बहुतेक तात्पुरत्या/कंत्राटी तत्वावर केली जाते. नियमित शिक्षकांकडून पदे न भरल्यास निवृत्त शिक्षकांनाही मुख्याध्यापक म्हणून नियुक्त केले जाते. मध्य प्रदेशात अधीक्षक पद कायम आहे. सुमारे ७७ शिक्षक त्यांना मिळणाऱ्या पगाराच्या रकमेबाबत समाधानी नाहीत. तथापि, ३३७ पुरुष शिक्षक आणि २९% महिला शिक्षक त्यांच्या पगारावर समाधानी आहेत. कायमस्वरूपी शिक्षकांपेक्षा अस्थायी शिक्षकांमध्ये ही अपुरेपणाची भावना अधिक आहे. याशिवाय, विविध स्तरावरील अधिकाऱ्यांना KGBV च्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी घेतलेल्या नाविन्यपूर्ण उपक्रमांची गणना करण्यास सांगण्यात आले.

३.२ मुलींचे शिक्षण SSA, DPEP

सर्व शिक्षण अभियान:

सर्व शिक्षण अभियान म्हणजे "सर्व चळवळींसाठी शिक्षण". हा कार्यक्रम भारत सरकारने २००२ मध्ये सुरू केला आणि अंमलात आणला. तथापि, त्याचे मूळ १९९३-१९९४ मध्ये परत जाते जेव्हा सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या उद्देशाने जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP) सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमाचा उद्देश "प्राथमिक शिक्षणाचे कालबद्ध पद्धतीने सार्वत्रिकीकरण" हा आहे. भारतीय संविधानाच्या ८६ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे हे २००१ मध्ये अंदाजे २०६ दशलक्ष मुलांना भारतीय संविधानाच्या कलम २१A मध्ये दिलेला मूलभूत अधिकार आहे. भारताच्या माजी पंतप्रधानांनी २०१० पर्यंत ६

ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना शिक्षण दिले आहे परंतु वेळ मर्यादा अनिश्चित काळासाठी पुढे ढकलली गेली आहे. SSA कार्यक्रम संपूर्ण देश आणि मुलांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्य सरकारच्या भागीदारीत राबविला जातो. सर्व शिक्षण अभियान आणि राष्ट्रीय मध्यम शिक्षा अभियान एकत्र करून एकत्रित करून समग्र शिक्षा अभियान योजना तयार करण्यात आली.

सर्व शिक्षण अभियानाची वैशिष्ट्ये:

- १) सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणासाठी स्पष्ट कालावधी असलेला हा कार्यक्रम होता.
- २) केंद्र, राज्य, स्थानिक सरकार यांच्यातील भागीदारी.
- ३) देशाच्या गरजेनुसार दर्जेदार मूलभूत शिक्षणाच्या मागणीला प्रतिसाद.
- ४) मुलांना मूलभूत शिक्षणाद्वारे सामाजिक न्यायाचा प्रचार करण्याची संधी.
- ५) देशभरातील सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणासाठी राजकीय इच्छाशक्तीची अभिव्यक्ती.
- ६) राज्यांना प्राथमिक शिक्षणासाठी स्वतःची दृष्टी विकसित करण्याची संधी.
- ७) प्राथमिक शाळेच्या व्यवस्थापनामध्ये पंचायती राज संस्थात्मक शाळा व्यवस्थापन समिती, गाव आणि शहरी दोन्ही स्तरावरील शिक्षण समिती, पालक शिक्षक संघटना, माता शिक्षक संघटना, आदिवासी स्वायत्त परिषद आणि इतर तळागाळातील संरचना यांचा प्रभावीपणे सहभाग घेण्याचा प्रयत्न.

सर्व शिक्षण अभियानाची उद्दिष्टे:

सर्व शिक्षण अभियान कार्यक्रम अभ्यासक्रम, शैक्षणिक नियोजन, शिक्षक शिक्षण आणि व्यवस्थापनावर सकारात्मक प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करतो. SSA कार्यक्रमाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- १) ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी उपयुक्त, दर्जेदार, प्राथमिक शिक्षण आणि जीवन कौशल्ये प्रदान करणे.
- २) अनुसूचित जाती/जमाती, भूमिहीन शेतमजूर, मुस्लिम समाज इत्यादी कुटुंबातील मुलांना समान शिक्षणाच्या संधीचा प्रचार करणे.
- ३) विशेष गरजा असलेल्या किंवा वेगळ्या अपंग मुलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी.
- ४) महिलांच्या स्थितीत बदल होण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- ५) ज्या शाळांमध्ये शिक्षकांची कमतरता आहे, त्या शाळांमध्ये अतिरिक्त शिक्षकांची नियुक्ती करून शिक्षकांचे संख्याबळ वाढवणे.
- ६) शाळेतील मुलांना गणवेश व मोफत पाठ्यपुस्तके देणे.

- ७) देखभाल, अनुदान आणि शाळा सुधारणा अनुदान व्यवस्थापित करण्यासाठी.
- ८) पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, स्वच्छतागृहे आणि अतिरिक्त वर्गखोल्या उपलब्ध करून देऊन सध्याच्या शालेय पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.
- ९) ज्या ठिकाणी शालेय शिक्षणाची सोय नाही अशा ठिकाणी नवीन शाळा स्थापन करणे.
- १०) शाळांच्या व्यवस्थापनामध्ये समुदायाच्या सहभागासह सामाजिक, प्रादेशिक आणि लैंगिक अंतर भरून काढणे.
- ११) 'अर्ली चाइल्डहुड केअर एज्युकेशन'चे महत्त्व जाणणे आणि ० ते १४ या वयोगटाकडे सातत्य म्हणून पाहणे.
- १२) मूल्यावर आधारित शिक्षण रुजवणे. हे मुलांना अधिक स्वार्थी प्रयत्नांना परवानगी देण्याऐवजी एकमेकांच्या कल्याणासाठी काम करण्याची संधी देते.
- १३) अध्यात्म आणि भौतिकतेबद्दल क्षमता विकसित करण्यासाठी मुलांना पर्यावरणाबद्दल त्यांचे ज्ञान शिकण्याची आणि प्रभुत्व मिळवण्याची परवानगी देणे.
- १४) मुलांना संगणकाचे शिक्षण देऊन डिजिटल डिव्हाईसला सांधणे.
- १५) प्रशिक्षणाद्वारे विद्यमान शाळेतील शिक्षकांची क्षमता आणि कौशल्ये विकसित करणे, शिक्षकांच्या शिक्षणासाठी साहित्य आणि ब्लॉक, क्लस्टर आणि जिल्हा स्तरावर शैक्षणिक समर्थन संरचना विकसित करण्यासाठी सहाय्य प्रदान करणे.

सर्व शिक्षण अभियानाने घेतलेला पुढाकार:

SSA कार्यक्रमाने २०१४ मध्ये 'पढे भारत बढे भारत' कार्यक्रम सुरू केला. हा कार्यक्रम इयत्ता पहिली आणि दुसरीच्या मुलांची वाचन आणि लेखन कौशल्ये आणि त्यांची गणित कौशल्ये सुधारण्यास मदत करतो. हे मुलांना वाचन आणि लेखनातील आनंद वास्तविक जीवनाच्या दृष्टीकोनातून समजून घेण्यास मदत करते. हे सर्वोत्कृष्ट लेखक आणि वाचक बनण्यासाठी बालसाहित्याचे महत्त्व सांगते. पढे भारत बढे भारत कार्यक्रम हे सुनिश्चित करतो की शाळांनी दर्जेदार शिक्षण दिले पाहिजे.

निधीबद्दल, त्याचा प्रारंभिक परिव्यय ७००० कोटी रुपये होता आणि २०११-१२ मध्ये भारत सरकारने या प्रकल्पासाठी २१००० कोटी रुपयांची तरतूद केली. अनेक व्यक्ती आणि ट्रस्ट यांनीही निधीमध्ये योगदान दिले आहे आणि हा कार्यक्रम अधिक लोकप्रिय होत असताना निधीही वाढला. आता, CCEA (अभ्यासक्रम, परीक्षा आणि मूल्यमापन परिषद) ने ५ एप्रिल २०१८ रोजी समग्र शिक्षा मंजूर केली आहे. समग्र शिक्षा सर्व शिक्षा अभियान (SSA), राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) आणि शिक्षक शिक्षण (RMSA) या तीन योजनांचा समावेश करते. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०१८-१९ मध्ये प्री-नर्सरी ते इयत्ता १२वी पर्यंत विभागणी न करता शालेय शिक्षणाला सर्वांगीणपणे हाताळण्याचा प्रस्ताव आहे. प्री-स्कूल ते इयत्ता १२ वी पर्यंतचा शालेय शिक्षण क्षेत्रासाठी हा एक महत्वाचा कार्यक्रम

आहे त्यामुळे सुधारणा करण्याच्या व्यापक उद्दिष्टाने तयार करण्यात आला आहे. शालेय शिक्षणासाठी शालेय संधी आणि समान शिक्षण परिणाम.

SSA ने घेतलेल्या पुढाकारानंतर, पढे भारत बढे भारत सरकारने सर्व शिक्षण अभियान (SSA) च्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी जानेवारी २०१७ मध्ये शगुन हे समर्पित वेब पोर्टल सुरू केले आहे. हे पोर्टल जागतिक बँकेने केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या सहकार्याने विकसित केले आहे. शाल (म्हणजे शाळा) आणि गन (म्हणजे गुणवत्तेचा दर्जा) या शब्दांवरून शगुन हे नाव पडले आहे. हे सरकार आणि प्रशासकांना SSA च्या कार्यक्षमतेचा मागोवा घेण्यास सक्षम करण्यासाठी डेटा संकलित करेल आणि अहवाल देईल आणि त्याचा निधी वापरला जात आहे तसेच त्याचे परिणाम देखील दिले जात आहेत.

जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP):

जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP) १९९४ मध्ये प्राथमिक शिक्षण प्रणालीचे पुनरुत्थान करण्यासाठी आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी एक प्रमुख उपक्रम म्हणून सुरू करण्यात आला. ही DPEP ची केंद्र पुरस्कृत योजना होती.

जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रमाने सार्वत्रिक प्रवेश, टिकवून ठेवण्यासाठी आणि शिकण्याची उपलब्धी सुधारण्यासाठी आणि सामाजिक गटांमधील असमानता कमी करण्यासाठी एकात्मिक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. हे प्राथमिक शिक्षण क्षेत्रात नियोजन, व्यवस्थापन आणि व्यावसायिक समर्थनासाठी राष्ट्रीय, राज्य आणि जिल्हा संस्थांची क्षमता मजबूत करण्याचा प्रयत्न करते. DPEP हे 'अतिरिक्त' या तत्वावर आधारित आहे आणि प्राथमिक शिक्षणासाठी केंद्र आणि राज्य क्षेत्राच्या योजनांतर्गत केलेल्या तरतुदीपेक्षा अधिक आणि त्याहून अधिक इनपुट प्रदान करून विद्यमान अंतर भरून काढण्यासाठी संरचित आहे. DPEP मध्ये, राज्य सरकारांना मूळ वर्षाच्या पातळीवर खर्चा अर्थाने खर्च राखणे आवश्यक आहे. DPEP कार्यक्रमात खालील गोष्टी साध्य करण्यासाठी सात वर्षांपर्यंत पसरलेल्या योजनेचा समावेश आहे.

- १) हे शिक्षकांसाठी कार्यशाळा प्रदान करून आणि विद्यार्थ्यांची शिकण्याची उपलब्धी सुधारण्यासाठी नवीन अध्यापन सामग्री विकसित करून शिक्षकांची क्षमता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- २) विद्यार्थिनी, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांची नोंदणी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी विशिष्ट धोरणे प्रदान करणे.
- ३) ग्राम नेतृत्व, स्वयंसेवी संस्था, शाळा, जिल्हा आणि ब्लॉक कर्मचारी/कर्मचारी यांचा समावेश असलेल्या जिल्हा स्तरावर विकेंद्रित आणि सहभागी नियोजन आणि प्रशासनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी.
- ४) ब्लॉक आणि जिल्हा स्तरावर प्रशासकीय क्षमता निर्माण करण्यास मदत करणे.
- ५) डेटा गोळा करण्यात आणि एज्युकेशन मॅनेजमेंट अँड इन्फॉर्मेशन सिस्टम (EMIS) सेट करण्यात मदतीसाठी

DPEP साठी मोठ्या प्रमाणात निधी UNICEF, ODA (UK), SIDA (स्वीडन), नेदरलँड इत्यादी आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून आला आहे. पहिल्या टप्प्यातील कार्यक्रम आसाम, हरियाणा, कर्नाटक, केरळ या राज्यांमधील ४२ जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आला. महाराष्ट्र, तामिळनाडू आणि मध्य प्रदेश. यानंतर हा कार्यक्रम ओरिसा, हिमाचल प्रदेश, आंध्र प्रदेश, यूपी, पश्चिम बंगाल आणि गुजरातमधील ८० जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आला. असे नमूद केले आहे की पहिल्या टप्प्यातील प्रकल्पांचे परिणाम अभ्यास अतिशय सकारात्मक आहेत. डीपीईपीला बाह्य सहाय्याने निधी दिला गेला. पैशाचा प्रवाह सुलभ होत असला तरी मदतीला जोडलेली अट धोकादायक असू शकते. जागतिक बँकेने १९९७ मध्ये सुरु केलेला बहु-टप्प्याचा जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP) सहाय्यित आहे. सध्या राज्यभरातील सुमारे ११००० प्राथमिक शाळांमधील ६ ते ११ वयोगटातील सुमारे २.७ कोटी मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण सुनिश्चित करते. जागतिक बँकेने जाहीर केलेल्या एकूण ९०४ कोटी रुपयांपैकी ८२८ कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. जागतिक बँकेने सल्ला दिला होता की सुरुवातीला या कार्यक्रमात १९९१ च्या जनगणनेनुसार ३९.२% च्या राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी असलेल्या महिला साक्षरतेचा दर गावांचा समावेश आहे. त्यावेळी, उत्तर प्रदेशातील ग्रामीण साक्षरता दर १९.०२% होता जो २००१ पर्यंत वाढून २५.३% झाला.

कार्यक्रमाची उद्दिष्टे आहेत:

- १) सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण औपचारिक प्राथमिक शाळांद्वारे किंवा त्याच्या समकक्ष पर्यायांद्वारे उपलब्ध करून देणे.
- २) सर्व प्रकारच्या असमानता ५% पेक्षा कमी करणे.
- ३) मापन केलेल्या बेसलाइन स्तरापेक्षा आणि त्याहून अधिक २५% गुणांनी सिद्धी पातळी वाढवणे.
- ४) प्राथमिक स्तरावरील एकूण गळती १०% पेक्षा कमी करणे.

निवडलेल्या जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाच्या पातळीनुसार प्रत्येक योजनेचा फोकस बदलू शकतो, असेही नमूद केले आहे. कार्यक्रमांतर्गत जिल्हे ओळखण्याचे निकष देखील आहेत (A) राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी महिला साक्षरता असलेले शैक्षणिकदृष्ट्या प्रभाग जिल्हा आणि (B) जिल्हे जेथे TLC ची (एकूण साक्षरता मोहीम) यशस्वी झाली आहे ज्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाची मागणी वाढली आहे. जिल्ह्यांच्या या दोन श्रेणींमध्ये प्राधान्यक्रम आणि नियोजनविषयक समस्या भिन्न असू शकतात.

DPEP मध्ये साधारणपणे व्यवस्थापनाचे स्तर, धोरणात्मक नियोजन, महिला उद्योजकता, नैतिकता, केंद्रीकरण आणि विकेंद्रीकरण या पाच कार्यक्रमांचा समावेश होतो.

DPEP - ध्येय साध्य करण्याच्या दिशेने प्रगती:

- १) प्राथमिक शिक्षण व साक्षरता विभागाचा नवीन विभाग अस्तित्वात आला असून येत्या वर्षभरात प्रथमच या विभागासाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्प संसदेसमोर सादर करण्यात आला आहे.

- २) सर्व मुलांसाठी सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करण्याच्या उत्कृष्ट ध्येयाकडे वाटचाल करत, अनारक्षित वस्त्यांमध्ये ३०००० हून अधिक पर्यायी शाळा सुरू केल्या, पर्यायी शाळांसाठी राष्ट्रीय कार्यशाळेत मुलांशी संबंधित विविध समस्यांवर उपायांवर चर्चा केली.
- ३) आदिवासी भागात भौतिक प्रवेशाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यात प्रगती दिसून आली आहे आणि बहुतांश जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी मुलांच्या नोंदणी दरात लक्षणीय वाढ झाली आहे.
- ४) शालेय गुणवत्तेला सर्वाधिक महत्त्व DPEP सह राहते. पाठ्यपुस्तकांचा विकास, शिक्षक प्रशिक्षण आणि TEM चा विकास यासारख्या विविध शैक्षणिक नूतनीकरण प्रक्रिया सुरू करण्यात आल्या.
- ५) दूरशिक्षण कार्यक्रम शिक्षक आणि इतर प्राथमिक शिक्षण कर्मचार्यांच्या वापरासाठी प्रिंट, ऑडिओ आणि व्हिडिओ सामग्री तयार करण्याच्या टप्प्यावर पोहोचला आहे.
- ६) विविध कार्यात्मक क्षेत्रांमध्ये DPEP कटिंगमध्ये समुदाय एकीकरण आणि सहभाग हा एक अविभाज्य हस्तक्षेप राहिला आहे.
- ७) देशातील इतर कोणत्याही शैक्षणिक सांख्यिकी प्रणालीपेक्षा श्रेष्ठ असलेली शैक्षणिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली स्थापन करण्यात DPEP यशस्वी झाले आहे.
- ८) ओरिसा आणि पश्चिम बंगाल ही काही काळापासून 'स्पेशल वॉच' राज्ये आहेत.
- ९) नागरी कामांची कमाल मर्यादा सध्याच्या २४% वरून ३३% पर्यंत वाढवण्याच्या प्रस्तावाला खर्च वित्त समितीने मान्यता दिली आहे.
- १०) कार्यक्रमांतर्गत खर्चाचा कल बदलला आहे. DPEP II अंतर्गत खर्च उत्साहवर्धक आहे.
- ११) उत्तर प्रदेश (UPBEP) आणि DPEP I राज्याने शाश्वतता राज्य/अहवाल हाती घेतला आहे. या राज्यांनी DPEP च्या क्रियाकलाप आणि प्रक्रिया ओळखल्या आहेत.

जरी DPEP ची सुरुवात १९९४ मध्ये भारतातील शैक्षणिकदृष्ट्या मागास जिल्ह्यांमध्ये UPE ची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी एक अनोखा आणि नाविन्यपूर्ण प्रयत्न म्हणून करण्यात आली. नंतर शाळा आधारित सांख्यिकी प्रणाली विकसित करण्याचे कार्य NIEPA ने १९९५ मध्ये UNICEF च्या आर्थिक सहाय्याने सुरू केले. NIEPA ने जिल्हा स्तरावर अंमलबजावणीसाठी एक सॉफ्टवेअर तयार केले आणि DPEP जिल्ह्याला आवश्यक तांत्रिक आणि व्यावसायिक सहाय्य प्रदान केले. त्यामुळे DISE (शिक्षणासाठी जिल्हा माहिती प्रणाली) प्रसिद्ध करण्यात आली. अशाप्रकारे, DPEP यशाकडे नेत आहे आणि यामुळे मुले त्यांच्या भविष्याकडे उत्तरोत्तर प्रगती करत आहेत.

३.३ शिक्षणातील समानतेसाठी स्वयंसेवी संस्था आणि समुदायाची भूमिका

NGO - गैर-सरकारी संस्था:

स्वयंसेवी संस्था जगभरात कार्य करतात आणि मानवी कल्याण आणि सामाजिक कल्याणाच्या उद्देशाने सेवांची विस्तृत श्रेणी आहे. या संस्था सतत विकासासाठी आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याचे काम करत असतात. NGO ची रचना, उपक्रम आणि धोरणे वेगवेगळी असू शकतात परंतु सर्व NGO त्यांच्या कारणाप्रती कटिबद्ध आहेत आणि त्यांचे संबंधित ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांचे कार्य करतात. मूलभूतपणे, त्यांना विविध माध्यमांद्वारे निधी दिला जाईल आणि प्रामुख्याने स्वयंसेवकांद्वारे चालवला जाईल. एनजीओची पातळी स्थानिक, जिल्हा, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय यांसारख्या प्रमाणात ती कोणत्या प्रमाणात काम करते यावर अवलंबून असते.

सरकारी धोरणांना मदत करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. यामुळे शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यास आणि शैक्षणिक शुल्क सवलत कार्यक्रम लागू करण्यासाठी शिक्षणामध्ये अधिक निधी वितरित करण्यात मदत होऊ शकते. शिक्षणासाठी मोहीम हाती घेऊन भूमिका आयोजित केल्या जाऊ शकतात. यामुळे शैक्षणिक नोंदणीची संख्या वाढू शकते आणि मुले आणि महिलांना पुरेसे शिक्षण मिळण्याची संधी वाढू शकते.

स्वयंसेवी संस्थांनी महिलांना सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्याची संधी दिली जी नफ्यासाठी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांनी सहजासहजी दिली नाही. एनजीओ भारतातील कायद्याद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. खालील मार्गांनी महिलांच्या स्वयंरोजगाराला चालना देण्यासाठी ती महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते-

- १) प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास प्रदान करून.
- २) त्यांना कायदेशीर आणि मालमत्तेच्या हक्कांची जाणीव करून देऊन.
- ३) त्यांना मध्यस्थांवर कपात करण्यात मदत करून आणि उत्पादकांना त्यांच्या कामासाठी योग्य किंमत मिळण्याची खात्री करून.
- ४) स्वयंसेवी संस्था महिलांना कर्ज देऊन त्यांना लक्ष्य करतात आणि मदत करतात कारण त्यांच्याकडे कर्जाचे अधिक चांगले पुनर्दाते असल्याचा इतिहास आहे.
- ५) माहिती, ज्ञान, तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण आणि व्यवस्थापकीय तंत्रांसह स्वयंरोजगार महिलांना सुसज्ज करण्यासाठी क्षमता निर्माण करून.

महिला बचत गटांना (SHGs) ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी एक प्रभावी धोरण म्हणून ओळखले गेले आहे. हा गट शेती, पोषण, आरोग्य, वनीकरण, उत्पन्नवाढीचे उपक्रम इत्यादी विविध विषयांवर काम करतो आणि लढतो.

स्वयंसेवी संस्था महिला सक्षमीकरणासाठी खालील उपक्रमांमध्ये सहभागी आहेत:

- १) हे ग्रामीण महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या संबंधित अधिकाऱ्यांकडे मांडण्यात मदत करते आणि महिलांवर परिणाम करणाऱ्या धोरणात्मक निर्णयांचे परिणाम मूल्यमापनही करते.
- २) हे महिलांना विशेषतः ग्रामीण महिलांमध्ये शिक्षण आणि जागरूकता निर्माण करण्यास मदत करते.
- ३) महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) वापराला चालना देण्यासाठी हे मदत करते.
- ४) हे जास्तीत जास्त संसाधने, योजना आणि प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यास मदत करते जेणेकरून महिला सक्षमीकरणावर परिणाम होण्यास मदत होते.
- ५) महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारच्या प्रयत्नांना पूरक ठरण्यास मदत होते.
- ६) हे महिलांमध्ये नेतृत्व गुणवत्ता विकसित करण्यात आणि त्यांच्या सक्षमीकरणात त्यांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यात मदत करते.

UNESCO द्वारे दरवर्षी ८ सप्टेंबर हा आंतरराष्ट्रीय साक्षरता दिवस म्हणून साजरा केला जातो ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायाला समान वाढ साध्य करण्यासाठी साक्षरतेचे महत्त्व लक्षात आणून दिले जाते. गरीब समुदायांमध्ये काम करणाऱ्या आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था.

१) ग्रामीण विकासासाठी सामुदायिक कृती (CARD):

CARD तामिळनाडूच्या विविध जिल्ह्यात काम करते आणि निराधार पार्श्वभूमीतील मुलींना माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी आणि जीवनातील त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी मदत करते. हे आरोग्य, महिलांचे जीवनमान, महिला विकास प्रकल्प आणि पर्यावरण या क्षेत्रातही काम करते. अधिकाधिक मुलींना सरकारी उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये दाखल करण्यावर आणि एका वर्षासाठी आवश्यक असलेल्या शाळेच्या दप्तर, नोटबुक, स्टेशनरी आणि प्रसाधनसामग्री यांसारखे साहित्य प्रायोजित करण्यावर हे लक्ष केंद्रित करते.

२) सेवा मंदिर:

सेवा मंदिर स्वयंसेवी संस्था राजस्थानमध्ये कार्य करते आणि शाळा सोडलेल्या बहुतेक मुलींचे शिक्षण सुनिश्चित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. हे मुलांना मूलभूत हिंदी, गणित आणि इंग्रजी कौशल्ये आत्मसात करण्यास मदत करते आणि त्यांना सरकारी शाळेत प्रवेश घेण्यास प्रवृत्त करते.

३) विद्या आणि मूल:

१९९८ मध्ये समाजातील सामाजिक आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित वर्गातील अल्प विशेषाधिकारप्राप्त मुलांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्याच्या एकमेव उद्देशाने विद्या आणि बाल एनजीओची सुरुवात झाली. याने अर्ध-ग्रामीण आणि ग्रामीण भागात पाच ठिकाणी १८०० हून अधिक मुलांना आपल्या शाळेच्या माध्यमातून आणि शाळा समर्थन कार्यक्रमांद्वारे मदत केली आहे.

४) अमर सेवा संगम:

ही स्वयंसेवी संस्था विशेष दिव्यांग मुलांसाठी संगम नावाची शाळा चालवते जी ग्रामीण भागात मोफत शिक्षण देते आणि त्यांना त्यांची क्षमता साध्य करण्यात मदत करते. शिव सरस्वती विद्यालय (SSV) ही एक मॉडेल स्कूल आहे जी वेगवेगळ्या सक्षम विद्यार्थ्यांना आणि नियमित विद्यार्थ्यांना एकाच वर्गात एकत्र आणते आणि त्यांना एकात्मिक शिक्षण प्रदान करते.

५) वात्सल्य:

या एनजीओने २००१ मध्ये राजस्थानमधील मुलांवर लक्ष केंद्रित करून आपले काम सुरू केले. त्याची शाळा वात्सल्य शिक्षा निकेतन झ्युता ८ वी पर्यंत मोफत शिक्षण देते.

अशा प्रकारे, आपण असे म्हणू शकतो की एनजीओ राज्य, राष्ट्र किंवा समुदायाच्या सामाजिक विकासात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. लोकांना त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये याविषयी शिक्षण आणि जागरूकता आणणे अत्यंत आवश्यक आहे. एनजीओ महत्त्वाच्या आहेत कारण ते लोकांना त्यांच्या समुदायात सामील होण्याचा मार्ग देतात

समुदाय:

मानव संसाधन विकासासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन आहे. देशाच्या प्रगतीसाठी मानव संसाधन विकासासाठी दोन्ही लिंगांची क्षमता वाढवणे आवश्यक आहे. अलिकडच्या वर्षांत, प्राथमिक स्तरावरील मुलींची नोंदणी वाढली आहे परंतु लैंगिक असमानता अजूनही कायम आहे आणि प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या तुलनेत मुलींमध्ये गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.

मागील उप युनिटच्या चर्चेनुसार आम्हाला माहिती आहे की सरकारने मुलींच्या शिक्षणासाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवले होते आणि विशेष तरतुदी केल्या होत्या आणि मुलींच्या शिक्षणातील सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष प्रोत्साहन दिले होते जसे की SSA, DPEP, महिला समक्ष, KGBV, ECCE, NPEGEL, EGS/AIE, मिड-डे मील योजना, एकात्मिक बाल विकास योजना, ICDS, किशोरी शक्ती योजना आणि इतर. या सर्व कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी प्रभावी विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे. येथे, भारतातील मुलींची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी समुदायाचा सहभाग महत्त्वाची आणि निर्णायक भूमिका बजावू शकतो.

भारतीय समाजात, पुरुष मुलांचे शिक्षण महत्वाचे आहे तर मुलींचे शिक्षण दुय्यम आहे. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत समुदायाच्या सहभागाच्या महत्त्वावर आणि शाळा व्यवस्थापनात तसेच कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये सहभागावर भर दिला जातो. प्राथमिक स्तरावर मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि UEE साध्य करण्यासाठी हे प्रभावी धोरण असेल.

सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक कारणांमुळे त्यांना उपलब्ध संधी आणि सुविधांचा पुरेपूर लाभ घेता येत नसल्याने सांस्कृतिक पूर्वग्रहामुळे वंचित घटकातील मुली. काही अडथळे आणि आव्हानांमुळे मुलींना शिक्षण मिळण्यात अडचण येते.

मुलींच्या शिक्षणासाठी समुदायाचा सहभाग:

शिक्षणामध्ये लैंगिक समानतेसाठी समुदायाची भूमिका अशी आहे की समाज मुलींच्या शिक्षणासाठी विविध कार्यक्रमांसाठी अनेक प्रकारे सहभागी होऊ शकतो. धोरणांमध्ये समाविष्ट आहे:

- १) मुलींचे शिक्षण हा समाजाचा अजेंडा बनवणे. त्यासाठी जनजागृती मोहिमेद्वारे मुलींच्या शिक्षणासाठी नावनोंदणी आणि शिक्षणाचे फायदे.
- २) मुलींसाठी शैक्षणिक समानता कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे परीक्षण आणि मूल्यमापन करणे.
- ३) विद्यार्थी आणि शिक्षकांची उपस्थिती तपासणे विशेषतः महिला शिक्षक.
- ४) लैंगिक अनुकूल वर्गातील शिक्षण आणि वातावरणास मदत करण्यासाठी.
- ५) शिक्षक प्रशिक्षण आणि आगणवाडी सुधारण्यासाठी मदत करणे.
- ६) स्वतंत्र शौचालयासारख्या शाळांच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी मदत करणे.
- ७) मुलींचे शाळांमध्ये सुरक्षित आणि सुलभ संक्रमण प्रदान करणे.
- ८) पाठ्यपुस्तके, स्कूल बॅग, स्टेशनरी, गणवेश, सायकली, शिष्यवृत्ती आणि दुपारचे जेवण या स्वरूपात योग्य वितरण सेवेत मदत करण्यासाठी.
- ९) मुलींच्या शाळेतील सहभागासाठी आणि योग्य शिक्षणासाठी घरातील वातावरण सुधारण्यासाठी मदत करणे.
- १०) समुदायाच्या पाठिंब्याद्वारे व्यावसायिक प्रशिक्षण, आरोग्य जागृती, शारीरिक प्रशिक्षण, जीवन कौशल्य प्रशिक्षणाची तरतूद करणे.
- ११) मुलींचे शिक्षण सुधारण्यासाठी शाळांना मनुष्यबळ, आर्थिक आणि भौतिक संसाधनांच्या रूपात सहाय्य प्रदान करणे.
- १२) शालेय शिक्षण व्यवस्थापनाशी संबंधित अनेक समस्या जसे की सुट्टी, वेळ, अभ्यासक्रम इत्यादींबद्दलच्या धारणा स्पष्ट करण्यात मदत करण्यासाठी योग्य विचार केला पाहिजे.

- १३) स्वयंपाकघरातील कपाटांचे बांधकाम आणि देखभाल, अन्नधान्यांचे योगदान, साठवण, स्वयंपाक, अन्न देणे, स्वयंपाकघर आणि भांडी साफ करणे यासाठी समुदाय आपला पाठिंबा देऊ शकतो.
- १४) लैंगिक शोषण, अल्पवयीन विवाह, स्त्रीभ्रूण हत्या आणि भ्रूणहत्या, हुंडा इत्यादी मुलींशी निगडित सामाजिक समस्यांवर योग्य तोडगा काढण्यासाठी महिला समूह/महिला बचत गट/मदर असोसिएशन यांनी चर्चा केली पाहिजे आणि त्यासाठी योग्य उपाययोजना केल्या पाहिजेत. महिला सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.
- १५) शाळेच्या सुविधांचे बांधकाम, दुरुस्ती आणि सुधारणा करण्यात मदत करणे.
- १६) ग्रामीण भागातील महिला शिक्षकांची भरती, सुरक्षितता आणि निवासी सुविधा पुरवण्यासाठी मदत करणे.
- १७) मुलींची शिकण्याची प्रगती आणि वर्गातील वर्तन याबद्दल जाणून घेण्यासाठी समुदाय सदस्यांनी शालेय बैठकांना सक्रियपणे उपस्थित राहावे.
- १८) समुदाय सदस्यांनी मुलींचे शिक्षण, नावनोंदणी, PTAs, MTAs आणि VECs मध्ये मिळवलेले यश आणि कायम ठेवण्यावर नियमित/साप्ताहिक चर्चा केली पाहिजे.
- १९) समाजाने अपंग मुलींना आधार दिला पाहिजे आणि त्यांना शाळांमध्ये घर आधारित शिक्षणाची व्यवस्था करून आणि समायोज्य अपंग असलेल्या विशेष सेवा पुरवल्या पाहिजेत.
- अशाप्रकारे, आम्ही असा निष्कर्ष काढू शकतो की समुदायाचा सहभाग शाळा आणि शिक्षकांना अधिक कार्यक्षम शालेय प्रणालीकडे नेण्यासाठी अधिक उत्तरदायी बनवेल आणि यामुळे मुलींना त्यांचे जीवन प्रगतीपथावर नेण्यात नक्कीच मदत होईल.

मुलींच्या शिक्षणातील आव्हाने आणि संधी

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ परिचय
- ४.२ मुलींच्या शिक्षणासाठी सरकारी प्रोत्साहन
 - ४.२.१ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकारच्या योजना
- ४.३ मूल्यांचा न्हास आणि त्यांचा मुलींवर होणारा परिणाम
- ४.४ मुलींच्या शाळांना येणाऱ्या समस्यांवर मात करण्यासाठी उपाययोजना
 - ४.४.१ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी युनिसेफची भूमिका
- ४.५ सारांश
- ४.६ प्रश्न
- ४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

हे मॉड्यूल/प्रतिमान नीट वाचल्यानंतर तुम्ही हे करू शकाल:

- मुलींच्या शिक्षणातील आव्हाने परिभाषित कराल.
- मुलींच्या शिक्षणातील संधी ओळखाल.
- मुलींच्या शिक्षणासाठी सरकारी प्रोत्साहने सांगाल.
- मुलींच्या शिक्षणासाठी भारत सरकारच्या उपक्रमांची यादी कराल.
- मूल्यांची गरज समजून घ्याल.
- मुलींच्या शालेय शिक्षणावर होणारा परिणाम जाणून घ्याल.
- मुलींच्या शाळांना येणाऱ्या समस्यांवर मात करण्यासाठी उपाययोजना सांगू शकाल.

४.१ परिचय

संपूर्ण मानवजातीच्या विकासासाठी शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते; हे समाजाच्या भल्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता, समज आणि ज्ञान निर्माण करते. भारतीय शिक्षण प्रणाली ही संपूर्ण जगातील सर्वात मोठी शिक्षण प्रणाली मानली जाते जी शिक्षणाच्या विविध स्तरांची पूर्तता करते. पण, निम्मी लोकसंख्या वर्गखोल्यांच्या बाहेर ठेवून खर्चा अर्थाने यश मिळविणे अशक्य आहे. शिक्षण घेण्याच्या प्रक्रियेतील अनेक अडथळे अस्तित्वात

आहेत, ज्यामुळे विशेषतः विद्यार्थिनींना त्यांचे शिक्षण सुरू ठेवण्यात अडथळे निर्माण होतात आणि विविध कारणांमुळे त्यांना मध्यच शिक्षण सोडून जावे लागते.

चांगल्या दर्जाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेचा उपयोग करून त्यांना यशाच्या मार्गावर आणू शकते. मुलीला शिक्षण देणे ही केवळ स्वतःसाठीच नाही तर तिच्या कुटुंबासाठी, समाजासाठी आणि संपूर्ण देशासाठी सर्वोत्तम गुंतवणूक आहे. उदाहरणार्थ, एक शिक्षित मुलगी नंतर लग्न करू शकते आणि निरोगी मुले जन्माला घालू शकते, त्यांना शिक्षित करू शकते, अधिक पैसे कमवू शकते आणि त्यांच्या कुटुंबात आणि समुदायांमध्ये पुन्हा गुंतवणूक करू शकते, कोणत्याही प्रकारच्या अन्याय किंवा हिंसाचाराच्या विरोधात सकारात्मक भूमिका घेण्याची अधिक शक्यता असते. त्यांच्याकडे उच्च पातळीवरील मनोवैज्ञानिक कल्याण देखील असायला हवे, ती खरोखरच एक भव्य अशा प्रकारची कृती आहे. एक शिक्षित महिला राष्ट्राची नेता म्हणून सक्रिय भूमिका बजावते. मुलींना शिक्षण देण्याचे विविध फायदे असूनही, असे मानले जाते की १२९ दशलक्षापेक्षा जास्त मुली शाळेत प्रवेश घेत नाहीत;

अशाप्रकारे, त्यांच्या शिक्षणासाठी केलेली गुंतवणूक त्यांना उत्साह देऊ शकते आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी सकारात्मक योगदान देऊ शकते. परंतु, गरिबी, खर्च, बालविवाह, मासिक पाळी, घरातील कामे, लिंग-आधारित हिंसा, संघर्ष आणि संकटाची क्षेत्रे आणि तस्करी हे मुलींना, आपली स्वप्नाने साकार करण्यापासून रोखणारे इतर घटक आहेत. म्हणून, सरकार आणि इतर सर्व भागधारकांनी मुलींना शिक्षण देण्यासाठी उत्सुकता, रस आणि सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे. ज्या शिवाय मुलींमध्ये कोणत्याही संकटांचा सामना करण्यासाठी आणि त्यांचे पुनर्निर्माण करण्यात मदत करण्यासाठी त्यांचे कुटुंबीय आणि समुदायाकडे आवश्यक कौशल्यांची कमतरता असू शकते.

४.२ मुलींच्या शिक्षणासाठी सरकारी प्रोत्साहन

पितृसत्ताक समाजात मुलींना सर्वच क्षेत्रात विशेषतः शिक्षणात वयाच्या भेदभावाला सामोरे जावे लागते. हे बदलत आहे परंतु बदलाचा वेग कमी आहे. विद्यार्थिनींना शिक्षण देण्याच्या महत्वाबाबत अधिक जागरूकता निर्माण होण्याची गरज आहे. मुलींना शिक्षणाच्या तरतुदीपासून सुरुवात करून जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्व समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. अलीकडील अहवालानुसार, पालकांच्या शाळेची फी आणि इतर आर्थिक दायित्वे भरण्यास असमर्थतेमुळे कोविड-१९ महामारीमुळे लाखो विद्यार्थिनींनी शाळा सोडल्या आहेत. इतर कारणे म्हणजे दुरस्थ शिक्षण/रिमोट लर्निंग सुविधा किंवा मर्यादित उपकरणांसाठी तरतूद नसणे आणि दुर्गम भागात माहिती अंतरजाल/इंटरनेट सेवांचा अभाव. इतर कारणांमध्ये भावंडांची आणि कुटुंबाची काळजी घेण्याची जबाबदारी अनेकदा मुलीच्या खांद्यावर येते.

कोविड-१९ महामारीच्या आधीही विद्यार्थिनींच्या परिस्थितीत फारसा फरक नव्हता. युनिसेफच्या अलीकडील अहवालानुसार, जगभरातील विशेषतः सवात गरीब घरातील तीन पैकी जवळजवळ एक किशोरवयीन मुलगी कधीच शाळेत गेली नाही, अहवालात असेही सुचवण्यात आले आहे की कमी उत्पन्न असलेल्या देशांतील सर्वात गरीब कुटुंबांतील फक्त

एक चतुर्थांश मुली त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करतात. या बदल्यात कदाचित गरिबीच्या दुष्ट वर्तुळात योगदान देणे आणि

मुलींच्या शिक्षणाशी संबंधित सर्व विद्यमान समस्यांचे हे एक प्रमुख कारण आहे. संशोधनाच्या निष्कर्षावर आधारित ब्रुकिंग्सच्या पुस्तकात “कन्यांचे शिक्षण काय काम करते” या शिफारशी करण्यात आल्या आहेत आणि उपेक्षित मुलींसाठी शिक्षण सुरु ठेवण्यासाठी इतर भागधारकांसह सरकारे पुढील पाच पावले उचलू शकतात.

- १) मुलींना शाळेत जाण्यापासून रोखणारे आर्थिक अडथळे दूर करणे आणि त्यामुळे आर्थिक परिणाम वाढण्याची शक्यता आहे.
- २) सर्वात उपेक्षित मुलींपर्यंत पोहोचण्यासाठी लिंग-प्रतिसादात्मक दूरशिक्षणाचे प्रमाण वाढवणे.
- ३) गरीब मुलींसह आणि शाळाबाह्य असलेल्या मुलींच्या शिक्षणासाठी सामुदायिक एकत्रीकरण आणि समर्थन तीव्र करणे.
- ४) मुलींच्या सुरक्षिततेला आणि संरक्षणाला प्राधान्य देणे.
- ५) किशोरवयीन मुलींचा अर्थपूर्ण सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न करणे

अशा सूचनांसह आणि भूतकाळातील अनुभवातून मिळालेले धडे आपल्याला सांगतात की सर्वात गरीब आणि उपेक्षित मुलींना शाळेत परत जाणे शक्य करण्यासाठी वर्गखोल्या पुन्हा उघडण्यापेक्षा बरेच काही करण्याची गरज आहे. शिक्षणात बदल घडवून आणण्याची आणि विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या पद्धतीची पुनर्कल्पना करण्याची ही आयुष्यात एकदाच मिळणारी संधी आहे, जेणेकरून शाळा अधिक लिंग-प्रतिसाद देणारी आणि सर्व विद्यार्थ्यांना शिकण्यात मदत करण्यासाठी, सर्व विद्यार्थ्यांची आणि आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी सर्वसमावेशक असतील. खालील उपविभागात मुलींच्या शिक्षणाच्या प्रचारासाठी भारत सरकारच्या काही उपक्रमांची चर्चा केली आहे आणि डिजिटली देखील जोडलेली आहे.

४.२.१ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकारच्या योजना:

भारत सरकारने मुलींची समानता सुनिश्चित करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. मुलींच्या शिक्षण आणि आरोग्याच्या कल्याणाची खात्री करण्यासाठी विविध कल्याणकारी योजना ज्यात आर्थिक सहाय्य समाविष्ट आहे नियमितपणे सुरु केले जाते. भारतातील मुलींच्या कल्याणाची खात्री करण्यासाठी खालील प्रमुख दहा सरकारी योजना आहेत:

१) बेटी बचाओ बेटी पढाओ:

ही केंद्र सरकारची योजना आहे जी देशभरातील मुलींना मदत करते. या योजनेचा मुख्य उद्देश लिंग-आधारित गर्भपाताच्या सामाजिक समस्यांपासून मुलींना वाचवणे आणि देशभरात मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आहे. सुरुवातीला कमी लिंग गुणोत्तर जिल्ह्यांसाठी होते परंतु नंतर यशस्वीरित्या इतर प्रदेशांमध्ये देखील विस्तारित केले गेले. मुलींबद्दलचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्याच्या उद्देशाने ही एक शैक्षणिक योजना आहे.

२) सुकन्या समृद्धी योजना:

ही भारत सरकार समर्थित बचत योजना आहे जी पालकांना त्यांच्या मुलींच्या शालेय शिक्षणासाठी आणि विवाह खर्च व्यवस्थापित करण्यासाठी ट्रस्ट स्थापन करण्यास अनुमती देते. हे पालकांना त्यांच्या मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी पद्धतशीरपणे बचत करण्यास प्रवृत्त करते आणि मुलींची जबाबदारी पालकांवर आहे ही धारणा संपुष्टात आणण्यासाठी लग्नाचा खर्च दूर करते.

३) बालिका समृद्धी योजना:

ही सुकन्या समृद्धी योजनेसारखीच एक योजना आहे परंतु या योजनेअंतर्गत मुलींच्या पालकांना देण्यात येणाऱ्या बचतीच्या संधी मर्यादित आहेत.

४) मुख्यमंत्री राजश्री योजना:

ही राजस्थानमध्ये सुरू करण्यात आलेली एक योजना आहे जी मुलींच्या पालकांना म्हणजे जन्मापासून त्यांच्या उच्च शिक्षणापर्यंत आर्थिक लाभ देते.

५) मुख्यमंत्री लाडली योजना:

ही एक बचत योजना आहे जी विशेषतः मुलींच्या पालकांसाठी तयार केली गेली आहे ज्यामध्ये काही रक्कम प्रारंभिक मुदतीच्या पोस्ट ऑफिस बचत खात्यात पाच वर्षांच्या निश्चित कालावधीसह जमा करावी लागेल ज्यामध्ये मुलींना नियमित अंतराने आर्थिक लाभ मिळेल.

६) मुलींसाठी CBSE उडान योजना:

नावाप्रमाणेच केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळ, तत्कालीन मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, आता शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार यांनी लागू केली होती. या योजनेचा मुख्य उद्देश संपूर्ण भारतातील नामांकित अभियांत्रिकी आणि तांत्रिक महाविद्यालयांमध्ये मुलींची नोंदणी वाढवणे हा आहे जिथे विद्यार्थी या कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी त्यांच्या CBSE शाळांमध्ये जातील.

७) माध्यमिक शिक्षणासाठी मुलींना प्रोत्साहन देण्याची राष्ट्रीय योजना:

ही एक अशी योजना आहे, जी संपूर्ण भारत आणि शिक्षण विभाग, तत्कालीन मानव संसाधन विकास मंत्रालय, आता शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याद्वारे चालविली जाते ज्याचा उद्देश प्रामुख्याने मुलींना लाभ देण्याच्या उद्देशाने आहे. भारतातील वंचित वर्गातील. योजनेसाठी निवड झाल्यानंतर तिच्या वतीने एक निश्चित रक्कम मुदत ठेव म्हणून जमा केली जाईल आणि वयाची १८ वर्षे पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थिनी दहावीची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर व्याजासह संपूर्ण रक्कम काढता येईल

८) मुख्यमंत्री कन्या सुरक्षा योजना:

बिहार राज्य सरकारने प्रत्येक मुलीला बक्षीस देण्यासाठी सुरु केलेला आणखी एक बक्षीस कार्यक्रम जेथे या योजनेअंतर्गत मुलीच्या जन्मानंतर विशिष्ट रक्कम जारी केली जाते आणि मुलीच्या जन्माचे प्रमाणपत्र पुनरुत्पादन करून या योजनेचा लाभ मिळवता येतो.

९) माझी कन्या भाग्यश्री योजना:

महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यात आली असून त्यामध्ये मुलीच्या आईला आर्थिक लाभ दिला जात आहे.

१०) नंदा देवी कन्या योजना:

उत्तराखंड राज्यात नवजात मुलीसाठी सुरु करण्यात आली आहे जिथे नवजात मुलीच्या नावावर निश्चित रक्कम जमा केली जाते. म्हणून ती १८ वर्षे वयाची पूर्ण करते आणि तिचे उच्च शिक्षण पूर्ण करते आणि जमा झालेल्या व्याजासह संपूर्ण रक्कम मुलीला दिली जाते.

मुलीच्या संपूर्ण आयुष्यात येणाऱ्या अनेक अडथळ्यांचा विचार करून सरकारने प्रत्येक मुलीला स्वावलंबी बनवण्यासाठी आर्थिक लाभांसह अनेक योजना आखल्या आहेत. प्रत्येक मुलीला स्वतःची प्रगती आणि जीवनात यशस्वी होण्यासाठी तिला योग्य संधी आणि अतिरिक्त मदत दिली जाईल याची खात्री करण्यासाठी देखील हे केले जाते. यामुळे सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत इच्छित बदल घडवून आणू शकतात जिथे मुली आणि मुलांना शाळेत जाण्याची आणि दर्जेदार शिक्षण घेण्याची समान संधी आहे.

४.३ मुल्यांचा न्हास आणि त्याचा मुलींवर होणारा परिणाम

जन्मापूर्वीच मुलीला लिंगाच्या आधारावर भेदभावाला सामोरे जावे लागते. स्त्री भ्रूणहत्या आणि भ्रूणहत्या ही भारतातील आणि जगभरातील विनाशकारी घटना आहे. कमी किमतीचे गर्भपात तंत्रज्ञान उपलब्ध असल्याने सर्वात कमी मानसिकता असलेल्या कुटुंबांनी मुलीपेक्षा मुलांसाठी त्यांची निवड केली आहे. त्यामुळे सरकारला लिंग निर्धारण हा दंडनीय गुन्हा म्हणून कठोर कायदे आणावे लागले. पूर्वी असे मानले जात होते की मुलगी जन्माला आली तर ती भाग्यवान आहे, परंतु अशा कायद्यांमुळे मुलीचा जन्म होण्याआधीच त्याचे अधिकार लागू होतात. जन्मानंतरही, काही वेळा मुलीला पुरुष भावंडांच्या तुलनेत पुरेसे जेवण दिले जात नसल्याने तिला अन्याय आणि धर्मांधतेला सामोरे जावे लागते.

शिवाय, मुलींच्या शिक्षणाला फारसे प्राधान्य दिले जात नाही आणि अनेक कुटुंबांमध्ये पालक आपल्या मुलांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत आणि नंतर उच्च शिक्षणासाठी दाखल करतात तर मुलींना पुन्हा शालेय शिक्षण सुरु करण्याची परवानगी नाही आणि त्यांना घरची कामे करणे अपेक्षित आहे. हे लक्षात घेणे फार महत्वाचे आहे की पालक या शब्दामध्ये आईचा देखील समावेश होतो, आई स्वतः एक महिला असल्याने या नकारात्मक मानसिकतेमध्ये मोठा बदल होऊ शकतो. अन्यायाचे हे दुष्टचक्र तोडून समानतेची मूल्ये प्रस्थापित करण्यासाठी मुलींनाही पुत्रांच्या बरोबरीने वागवले पाहिजे आणि दोघांनाही दर्जेदार शिक्षण दिले पाहिजे.

शाळेत शिक्षकांच्या वागणुकीतून किंवा शिकवण्याच्या आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत संप्रेषित केलेल्या लैंगिक रुढीवादाचा मुलींच्या शैक्षणिक कामगिरीवर खोल परिणाम होऊ शकतो आणि अभ्यासाच्या क्षेत्राच्या निवडीवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. अशा वृत्तीमुळे विद्यार्थिनींच्या महत्वाकांक्षा आणि समाजातील त्यांच्या भूमिकांबद्दलच्या त्यांच्या समजांवर परिणाम करणारे संदेश अधिक मजबूत होऊ शकतात. हे स्पष्ट आहे की अनेक तरुण स्त्रिया विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित (STEM) विषयांचा पाठपुरावा करत नाहीत. यामुळे श्रमिक बाजारातील सहभाग आणि व्यावसायिक पृथक्करणामध्येही असमानता निर्माण झाली आहे.

बालविवाह, हे आणखी एक गंभीर आव्हान आहे जिथे बहुतेक मुलींवर शाळा सोडण्यासाठी आणि अगदी लहान वयात लग्न करण्यासाठी दबाव आणला जातो. त्यांना मुले होण्याची शक्यता जास्त असते अगदी लहान वयात आणि त्यांच्या भागीदार किंवा सासरच्यांकडून उच्च पातळीच्या हिंसाचाराला बळी पडतात. बदल्यात, त्याचा परिणाम त्यांच्या मुलांच्या आरोग्यावर, शिक्षणावर आणि कमावण्याच्या क्षमतेवर होतो. नुकत्याच आलेल्या एका अहवालानुसार दररोज 18 वर्षांखालील हजारो मुलींची लग्ने होतात किंवा जबरदस्तीने लग्न केले जाते. याउलट, उच्च शिक्षण घेतलेल्या मुलींचे लग्न थोड्या उशीराने होण्याची, स्वतःसाठी आणि कुटुंबासाठी कमाई सुरू करण्याची अधिक शक्यता असते, यामुळे श्रमिक बाजारपेठेतील लैंगिक अंतर देखील कमी होईल. महिलांची संख्या लोकसंख्येच्या निम्मी असल्याने, त्यांचे योगदान देशाच्या वाढ आणि विकासात बदल घडवून आणणारे ठरू शकते.

लिंग-आधारित हिंसा, हा आणखी एक घटक आहे ज्यामुळे मुली आणि मुलींच्या शिक्षणावर जास्त परिणाम होतो. असा अंदाज आहे की लाखो मुलींना शाळेत जातांना लैंगिक अत्याचार केले जातात ज्यामुळे मुलींच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो. अनेकदा शाळेसाठी लांब पल्ल्याने चालल्याने मुलींना हिंसाचाराचा धोका वाढतो आणि शाळांमध्ये येणारे नकारात्मक अनुभव ही देखील कमी उपस्थिती आणि मुलींमधील गळतीचे प्रमाण वाढण्याची कारणे आहेत. युनेस्कोच्या अहवालाचा अंदाज आहे की जगभरात १२९ दशलक्ष पेक्षा जास्त मुली शाळाबाह्य आहेत त्यापैकी ३२ दशलक्ष प्राथमिक शालेय वयाच्या आणि ९७ दशलक्ष माध्यमिक शालेय वयाच्या आहेत.

मुलींवरील सर्व गुन्हांची उत्पत्ती समाजातील इतर सदस्यांमध्ये स्वयं-नियमन, सचोटी आणि नैतिकतेचा अभाव किंवा जबाबदारीची भावना नसल्यामुळे आहे. अशाप्रकारे, नैतिक मूल्यांचा न्हास हा सर्वात महत्वाचा घटक म्हणून ओळखला जातो ज्याने मुली आणि स्त्रियांच्या जीवनाचे आणि सन्मानाचे रक्षण करण्यासाठी समाजाच्या अपयशास कारणीभूत ठरले आहे ज्यामुळे सध्याचे मोठे संकट उद्भवले आहे. धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांशी संबंधित असलेल्या महिला कार्यकर्त्यांनी विशेषतः कुटुंब आणि कुळातील पुरुष सदस्यांमध्ये नैतिक मूल्ये रुजवण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे.

४.४ मुलींच्या शाळेत येणाऱ्या समस्यांवर मात करण्यासाठी उपाय

पुरुषाला शिक्षण देऊन व्यक्तीचे परिवर्तन घडू शकते परंतु संपूर्ण समाजाचे परिवर्तन हे स्त्रीला शिक्षण देण्यावर अवलंबून आहे. त्यामुळे मुलींच्या शिक्षणात गुंतवणूक केल्यास

देशाचा आणि संपूर्ण जगाचा कायापालट होईल. मुलींच्या शिक्षणासाठी आणि मानसिक तंदुरुस्तीसाठी आमचे लक्ष शाळेतील उपस्थिती आणि शिकण्याच्या परिणामांच्या पलीकडे जाईल परंतु त्याऐवजी आम्ही मुलींना सुरक्षित, आनंदी आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाचा अनुभव अशा शिक्षण प्रणालीसह सुनिश्चित करू जे त्यांना जीवनात यश मिळविण्यासाठी आणि बनण्यासाठी प्रोत्साहित करेल. आयुष्यभर शिकणारे. मुलींच्या शालेय शिक्षणात येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी खालील उपाय आहेत:

१) शालेय शिक्षणातील अडथळे दूर करणे:

आर्थिक अडथळे दूर करणे महत्वाचे आहे. हे शिष्यवृत्ती, स्टायपेंड, अनुदान, सशर्त रोख हस्तांतरणाद्वारे केले जाऊ शकते. लांब पल्ल्याची समस्या, शाळेत येण्या-जाण्यासाठी सुरक्षिततेचा अभाव आणि मुलींना शाळेत पोहोचण्यासाठी वाहतुकीचे विविध मार्ग उपलब्ध करून देण्यासाठी योग्य ठिकाणी शाळा बांधणे. मुलींना शिक्षण घेण्यापासून रोखणारे संकुचित समज बदलू शकेल असे जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करा. एक शिक्षित मुलगी कुटुंबाला, समाजाला, देशाला आणि संपूर्ण जगाला देऊ शकणार्या उच्च परताव्याच्या मोहिमेचे आयोजन आणि प्रचार करणे.

२) सुरक्षित आणि सर्वसमावेशक शाळांना प्रोत्साहन देणे:

भागधारकांनी सुरक्षित आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाचे वातावरण उपलब्ध करून देणारी शाळा तयार करणे आणि त्याची देखभाल करणे आवश्यक आहे. शालेय संस्कृती तयार करणे आणि लिंग-आधारित हिंसा कमी करण्यात मदत करणाऱ्या पद्धतींचा प्रचार करणे आणि लिंग-आधारित हिंसाचाराची तक्रार करण्यासाठी सक्रिय यंत्रणा सुनिश्चित करणे. किशोरवयीन मुलींसाठी स्वच्छता सुविधा आणि मासिक पाळीच्या स्वच्छता व्यवस्थापनास समर्थन देणे देखील महत्वाचे आहे.

३) शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे:

शिक्षणाचा दर्जा बहुतांश भागधारकांच्या व्यावसायिकतेवर अवलंबून असतो. शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासामध्ये गुंतवणूक करणे, अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतींमधील लैंगिक पूर्वाग्रह आणि लिंग स्टिरियोटाइपिंग दूर करणे महत्वाचे आहे आणि मूलभूत शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. अध्यापन आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत वापरल्या जाणार्या अध्यापन साधनांचा वापर केलेला भाषा, चित्रात्मक पैलू आणि परिणाम यांच्या संदर्भात लिंग संवेदनशील असणे आवश्यक आहे.

४) कौशल्ये विकसित करणे आणि मुलींना जीवन आणि श्रम बाजारातील यशासाठी सक्षम करणे:

सामाजिक समस्यांवर आधारित कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि कार्यशाळा आयोजित करून मुलींच्या सक्षमीकरणास प्रोत्साहन देणे. विद्यार्थिनींना देखील STEM विषयात प्राविण्य मिळवण्यासाठी आणि त्यांच्या आवडीनुसार करिअर करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे महत्वाचे आहे. मुलींना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती कार्यक्रम प्रदान करणे आवश्यक

आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे महिलांसाठी बाल संगोपन सुविधा आणि श्रमिक बाजारपेठेत सामील होणाऱ्या मुलींसाठी बाल संगोपन कार्यक्रमांसाठी समर्थन प्रदान केले जाणे आवश्यक आहे.

अशा सक्रिय उपक्रमांमुळे पालकांना त्यांच्या मुलींच्या शिक्षणासाठी अधिक वेळ आणि पैसा गुंतवण्यास प्रवृत्त केले जाईल. जेथे ते आत्मनिर्भरता आणि स्वतःची ओळख या दृष्टीने दूरच्या फायद्यांचा अंदाज लावू शकतील. सुशिक्षित महिलांसाठी नोकरीच्या संधी आणि ग्रामपरिषदेत महिलांसाठी जागा आरक्षणाच्या तरतुदीबाबत सत्रे आयोजित केल्याने कार्यक्षम महिला नेत्या तयार होतील आणि यामुळे इतर अनेक मुलींनाही या मार्गावर जाण्याची प्रेरणा मिळेल. हे गैरसमज दूर करण्यात आणि मुलींच्या शालेय शिक्षणातील अडथळे दूर करण्यात प्रभावी भूमिका बजावेल.

४.४.१ मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी युनिसेफची भूमिका:

युनिसेफ भेदभाव करणार्या लिंग निकषांना सामोरे जाण्यासाठी मुलींच्या माध्यमिक शिक्षण उपक्रमांना प्राधान्य देण्यासाठी सतत कार्यरत आहे. हे शाळांमधील मासिक पाळी स्वच्छता व्यवस्थापनाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी देखील कार्य करते. एज्युकेशन कॅनॉट वेट हा शिक्षणासाठी जगातील पहिला निधी मानला जातो, जो सुरक्षित शिक्षण वातावरणाला चालना देण्यासाठी, शिक्षकांची कौशल्ये सुधारण्यासाठी आणि लिंग-प्रतिसादात्मक शिक्षण कार्यक्रमांना समर्थन देण्यासाठी समर्पित आहे.

युनिसेफ सर्वात आव्हानात्मक परिस्थितीतही मुलींच्या शिक्षणातील अडथळे दूर करण्यासाठी आणि शिक्षणातील लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी समुदाय, सरकार आणि भागीदारांसारख्या विविध भागधारकांसह कार्य करते. मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणासाठी गुंतवणूक केली जाते अशा विकासासाठी हे सर्वात प्रभावी आणि परिवर्तनीय धोरणांपैकी एक म्हणून कार्य करते. हे सर्व मुलींना त्यांचे माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवनासाठी आणि करिअरसाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्यास सक्षम करण्याचा प्रयत्न करते. हे तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा सर्वात उपेक्षित आणि वंचित मुलींना त्यांचे पूर्व-प्राथमिक आणि प्राथमिक शिक्षण घेण्यासाठी आणि पूर्ण करण्यासाठी आधार दिला जातो.

युनिसेफ मुलींच्या शिक्षणात येणाऱ्या पुढील अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी काम करत आहे:

- लैंगिक निकषांना सामोरे जाण्यासाठी ते निसर्गात भेदभाव करणारे आहेत
- मुलींना शाळेत प्रवेश आणि दर्जेदार शिक्षण नाकारणाऱ्या हानिकारक प्रथांना आळा घालण्यासाठी
- अर्थसंकल्प लिंग-प्रतिसाद देणारे आहेत याची खात्री करण्यासाठी सरकारला पाठिंबा देणे
- लैंगिक समानतेला प्राधान्य देणारी शैक्षणिक धोरणे आखण्यासाठी सरकारांना प्रोत्साहन देणे

- शिक्षणातील लैंगिक तफावत दूर करण्यासाठी मूल्यांकन डेटा वापरण्यात शाळांना मदत करणे
- सामाजिक संरक्षण उपायांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ज्यात रोख हस्तांतरण समाविष्ट असू शकते
- माध्यमिक शाळांमध्ये मुलींचे संक्रमण आणि प्रतिधारण सुधारण्यासाठी
- शिक्षक प्रशिक्षण आणि व्यावसायिक विकासावर विशेषतः लिंग-प्रतिसाद देणार्या अध्यापनशास्त्रांवर लक्ष केंद्रित करणे
- अध्यापन आणि शिक्षण सामग्रीमधून लिंग स्टिरियोटाइपिंग उदाहरणे काढून टाकणे
- शिक्षणातील अंतर-संबंधित अडथळ्यांसारखे इतर अडथळे दूर करण्यासाठी
- तरुण मातांसाठी पुनर्प्रवेश धोरणांच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी

४.५ सारांश

गरिबी, सांस्कृतिक नियम, कुप्रथा, खराब स्वच्छता व्यवस्थापन प्रणाली किंवा खराब पायाभूत सुविधा, हिंसा आणि संबंधित समस्यांमुळे मुलींना शिक्षणात अडथळे येतात. दर्जेदार शिक्षण मिळणे हा मुलींचा हक्क आहे. उरलेल्या अर्ध्या लोकसंख्येला शिक्षित केल्यास राष्ट्राच्या वाढीला आणि विकासाला नक्कीच हातभार लागेल. विद्यार्थिनींना सुरक्षित आणि शांत वातावरण उपलब्ध करून देणे ही शाळा आणि सरकारची भूमिका आहे.

लोकसंख्येचा अर्धा भाग असलेल्या मुलींनी जीवनातील विविध सामाजिक-भावनात्मक टप्प्यांचा यशस्वीपणे सामना करण्यासाठी ज्ञान आणि कौशल्ये मिळवणे आवश्यक आहे. मुलींच्या शिक्षणाचा फायदा व्यक्ती आणि राष्ट्र दोघांनाही होईल. उत्तम शिक्षित महिलांना पोषण आणि आरोग्य सेवेबद्दल अधिक माहिती असते. लिंगाच्या आधारावर शोषणाला वाव न देता औपचारिक श्रम बाजारात सहभागी होण्याची आणि जास्त उत्पन्न मिळविण्याची त्यांची शक्यता असते. ते नंतरच्या वयात लग्न करू शकतात आणि आई होण्याचे निवडू शकतात, कदाचित कमी मुले असतील आणि सहसा त्यांची मुले निरोगी असतील.

मुलींच्या शिक्षणात गुंतवणूक केल्यास बालविवाह दर, बालमृत्यू दर आणि माता मृत्यू दर कमी होऊन राष्ट्रीय विकास दर वाढू शकतो. या सर्व घटकांचे एकत्रित परिणाम घरे, समुदाय आणि देशांना दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यास मदत करतील. सर्व मुली आणि तरुणींसाठी शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि त्यांच्या करिअरसाठी आणि मानसिक आरोग्यासाठी आवश्यक जीवन-कौशल्ये वाढवणे ही समाजातील प्रत्येक सदस्याची नैतिक जबाबदारी आहे.

"मुलींच्या शिक्षणापेक्षा अधिक मौल्यवान गुंतवणूक नाही."

- बान की मून, सरचिटणीस, संयुक्त राष्ट्र.

४.६ प्रश्न

- १) मुलींच्या शिक्षणासाठी भारत सरकारच्या योजना सांगा?
- २) तुम्ही मूल्यांच्या क्षरणाचा अर्थ कसा लावता आणि त्याचा मुलींवर होणारा परिणाम कसा सांगता?
- ३) मुलींच्या शाळांना येणाऱ्या समस्यांवर मात करण्यासाठी काय उपाययोजना करता येतील?
- ४) प्रत्येक मुलीला शिकण्याची संधी मिळावी यासाठी आपण काय करू शकतो?
- ५) जागतिक आव्हानाला तोंड देण्यासाठी संशोधन काय योगदान देऊ शकते?
- ६) मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी व्यक्तींची भूमिका सांगा.
- ७) मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी गैर-सरकारी संस्था काय करू शकतात?

४.७ संदर्भ

- चांदणी, पी. आणि कक्कर, जी. (२०२०). भारतातील मुलींच्या शालेय शिक्षण आणि शिक्षणासाठी संधी आणि आव्हाने. edusanchar.com ResearchGate. पासून पुनर्प्राप्त
https://www.researchgate.net/publication/343969349_Opportunities_and_Challenges_for_Girl_Child_Schooling_and_Education_in_India
- केंद्र पुरस्कृत योजना "माध्यमिक शिक्षणासाठी मुलींना प्रोत्साहन" (२०१९).
https://www.education.gov.in/en/sites/upload_files/mhrd/files/upload_document/NSISGE-Scheme-Copy.pdf वरून पुनर्प्राप्त
- क्रेडिट मंत्री (२०२२). भारतातील मुलींसाठी शीर्ष १० सरकारी योजना.
<https://www.creditmantri.com/top-10-government-schemes-for-girl-children-in-india/> वरून पुनर्प्राप्त
- Gerbner, G. (१९९८). सांस्कृतिक पर्यावरण चळवळ का? राजपत्र: आंतरराष्ट्रीय जर्नल फॉर कम्युनिकेशन स्टडीज, ६०(२), १३३-१३८
- Glennerster, R. & Neal, M. (२०१७). मुलींच्या शालेय शिक्षणातील ४ सामान्य अडथळे—आणि त्यावर मात कशी करावी. एक मोहीम.
<https://www.one.org/us/blog/girls-education-barriers/> वरून पुनर्प्राप्त
- जेनकिन्स, आर. आणि विन्थ्रॉप, आर. (२०२०). COVID-१९ नंतर सर्वात दुर्लक्षित मुलींना शाळेत परत आणण्यासाठी ५ क्रिया. ब्रुकिंग्स एज्युकेशन प्लस डेव्हलपमेंट.
<https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development/2020/05/15/5-actions-to-help-bring-the-most->

- King, E. M. & Winthrop, R. (२०१५). मुलींच्या शिक्षणासमोरील आजची आव्हाने. ब्रुकिंग्स येथे जागतिक अर्थव्यवस्था आणि विकास. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/todays-challenges-girls-educationv6.pdf> वरून पुनर्प्राप्त
- रॉड्रिगज, एल. (२०१९). मुलींच्या शिक्षणातील ७ अडथळे आणि त्यावर मात कशी करावी. जागतिक नागरिक दारिद्र्याचा पराभव करतात. <https://www.globalcitizen.org/en/content/barriers-to-girls-education-around-the-world/> वरून पुनर्प्राप्त
- शर्मा, एम. (२०१८). नैतिक मूल्यांचा न्हास हे महिलांवरील गुन्हांचे मूळ कारण आहे. द ट्रिब्यून: लोकांचा आवाज. <https://www.tribuneindia.com/news/archive/ludhiana/deterioration-of-moral-values-root-cause-of-crime-against-women-580372> वरून पुनर्प्राप्त
- Taneri, P.O., Gao, J. & Johnson, R. (२०१६). नैतिक मूल्यांच्या न्हासाची कारणे: क्रॉस-सांस्कृतिक तुलनात्मक विश्लेषण. २०१६ WEI आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक परिषद कार्यवाही. २४२-२५२. <https://www.westeastinstitute.com/wp-content/uploads/2016/09/P.-O.-Taneri-J.-Gao-R.-Johnson.pdf> वरून पुनर्प्राप्त
- जागतिक बँक IBRD – IDA (२०२२) गरीबी मुलीचे शिक्षण समजून घेणे. <https://www.worldbank.org/en/topic/girlseducation#1> वरून पुनर्प्राप्त
- प्रत्येक मुलासाठी युनिसेफ. (n.d.) मुलींचे शिक्षण: शिक्षणातील लैंगिक समानतेचा प्रत्येक मुलाला फायदा होतो. <https://www.unicef.org/education/girls-education> वरून पुनर्प्राप्त.

महिलांसाठीच्या शिक्षणातील प्रात्यक्षिक कार्य

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ परिचय
- ५.२ महिलांच्या समस्यांवर आधारित चित्रपट
 - अ. परिचय
 - ब. सादरीकरण
 - क. निष्कर्ष
- ५.३ महिलांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकणारे एक पथनाट्य
 - अ. परिचय
 - ब. सादरीकरण
 - क. निष्कर्ष
- ५.४ स्त्री लेखिकेने लिहिलेले पुस्तक
 - अ. परिचय
 - ब. सादरीकरण
 - क. निष्कर्ष
- ५.५ स्त्रियांच्या शिक्षणातील व्यावहारिक कार्यावरील निष्कर्ष
- ५.६ प्रश्न
- ५.७ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- १) महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजण्यासाठी सक्षम करणे.
- २) विद्यार्थ्यांना महिलांच्या शिक्षणातील व्यावहारिक कार्याची गरज समजून घेण्यासाठी मदत करणे.
- ३) विद्यार्थ्यांना महिलांच्या समस्यांवर आधारित चित्रपटाचे विश्लेषण करण्यास सक्षम करणे.
- ४) महिलांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकणाऱ्या पथनाट्याचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजण्यास सक्षम करण्यासाठी.
- ५) विद्यार्थ्यांना महिला लेखिकेने लिहिलेल्या पुस्तकाचे विश्लेषण करण्यास सक्षम करणे.

५.१ परिचय

महिलांसाठी शिक्षण या प्रकरणामध्ये आपण महिलांच्या शिक्षणातील व्यावहारिक कार्याची चर्चा करत आहोत.

श्री रामकृष्ण म्हणतात,

"जोपर्यंत मी जिवंत आहे, तोपर्यंत मी शिकेन." ज्याच्याकडे शिकण्यासारखे काहीच नाही तो माणूस किंवा समाज आधीच मृत्यूच्या जबड्यात आहे. प्रत्येकाला विशेषतः मुली आणि महिलांना त्यांच्या स्वतःच्या सर्वोच्च विचारानुसार जगण्यासाठी त्यांच्या संघर्षात प्रोत्साहन देणे हे आमचे कर्तव्य आहे

सत्याच्या शक्य तितक्या जवळ आदर्श बनवण्यासाठी त्याच वेळी प्रयत्न करा. शिक्षण हे माहितीचे प्रवेशद्वार आहे आणि ते महिलांना गरिबी, अज्ञान आणि शोषणातून स्वातंत्र्य आणि राष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाच्या ज्ञानाकडे घेऊन जाते.

महिला सक्षमीकरण हा मानवी विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. सक्षमीकरण शून्यात होत नाही. महिलांची शक्तीहीनता ही अनेक पर्यावरणीय घटकांच्या परस्परसंवादाचा परिणाम आहे. महिलांचे आर्थिक आणि सामाजिक स्तर सुधारले तरच त्यांचे सक्षमीकरण होऊ शकेल. महिलांच्या विकासाशी निगडित सामाजिक आणि शैक्षणिक धोरणे स्वीकारूनच हे शक्य आहे.

येथे, आम्ही चित्रपट, पथनाट्य आणि पुस्तक (विशेषतः स्त्रीने लिहिलेले) या तीन वेगवेगळ्या माध्यमांवर चर्चा करत आहोत, जे स्त्रीला वेगवेगळ्या समस्या मांडतात. महिला सक्षमीकरणासाठी वेगवेगळे प्रश्न सोडवण्यासाठी पुढे यावे लागेल. मुली आणि महिलांना परिपूर्ण शिक्षण देऊन हे शक्य होऊ शकते.

५.२ महिलांच्या समस्यांवर आधारित चित्रपट

अ. परिचय:

भारतीय चित्रपट उद्योगाचा जगभरात विस्तारित प्रेक्षकसंख्या आहे. सिनेमा किंवा चित्रपट हे विश्रांती आणि मनोरंजनाचे सर्वात लोकप्रिय माध्यम बनले आहे. ज्या देशात अभिनेते हेच नायक बनले आहेत ज्यांना आराधना आणि आदर आहे, अशा गैरसमज आणि गैरसमजातून चित्रपटसृष्टीला दूर करण्याची जबाबदारीही त्यांच्यावर येते.

२०१९ च्या सुपरहिट चित्रपटांपैकी एक कबीर सिंग, प्रेमाचा एक प्रकार म्हणून अपमानास्पद नातेसंबंधात ज्या प्रकारे चित्रित केले गेले होते त्याची छाननी करण्यात आली. मुख्य भूमिकेत असलेला शाहिद कपूर आपल्या प्रियकराला त्याच्या मालमत्तेप्रमाणे वागवतो. शाहिद कपूर हा विषारी पुरुषत्वाचा प्रतिक आहे, तरीही त्याला माफ केले जाते आणि शेवटी त्याने बाईला जिंकले, अशा दुष्प्रवृत्तीच्या अप्रामाणिक गौरवाचे बॉक्स ऑफिस यश दाखवते की अजून किती मोठा पल्ला गाठायचा आहे.

तथापि, बदलत्या काळाने स्त्रियांनी दिग्दर्शित केलेले अनेक यश, झोया अख्तर दिग्दर्शित गली बॉय, दीपा मेहताचा फायर अँड अर्थ आणि गौरी शिंदे यांचा लोकप्रिय चित्रपट इंग्लिश विंग्लिश हे अनेक चित्रपट आहेत, जे हळुहळू आवश्यकता जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाद्वारे उद्योगात बदल आणत आहेत.

तथापि, प्रियांका चोप्रा आणि अनुष्का शर्मा यांसारख्या अभिनेत्री महिलांना सशक्त भूमिकांसह चित्रपटांची निर्मिती आणि पाठबळ देत आहेत आणि क्वीनसोबत कंगना रणौत आणि विद्या बालन या चित्रपटांमधील सशक्त महिला आघाडीच्या समानार्थी आहेत.

ब. सादरीकरण:

अर्थ, बॅंडिट क्वीन, फायर, दमन, लज्जा, पाणी, चिंगारी, सात खून माफ, यांसारखे अनेक चित्रपट महिलांच्या समस्यांवर आधारित आहेत.

सर्व चित्रपटांमध्ये स्त्रीवादी थीम आहेत आणि या चित्रपटांमध्ये स्त्रिया त्यांच्या स्वतः च्या समस्या सोडवतात, इतर अनेक चित्रपटांपेक्षा वेगळे जे महिला-केंद्रित असल्याचा दावा करतात परंतु शेवटी पुरुष समस्या सोडवतात. हे सिनेमे स्त्रियांना स्वावलंबी, स्वतःच्या समस्या सोडवण्यास सक्षम आणि पुरुषाची सर्व कर्तव्ये पार पाडण्याची क्षमता असलेल्या स्त्रीचे चित्रण करतात. हे चित्रपट विविध सामाजिक वर्गातील महिलांचे प्रतिनिधित्व करतात.

आता एका चित्रपटावर चर्चा करूया:

Lajja (लज्जा)-२००९:

या चित्रपटाची कथा भारतात महिलांना भोगाव्या लागणाऱ्या विविध दुर्दशेभोवती फिरते. मनीषा कोईराला यांनी साकारलेली वहेदेही ही मुख्य पात्रांपैकी एक आहे, ती एका श्रीमंत अत्याधुनिक माणसाची पत्नी आहे. तिच्या अपमानास्पद पतीपासून लपण्यासाठी गर्भवती वहेदेही इकडे तिकडे पळत असल्याचे दाखवून चित्रपटाची सुरुवात होते, जो तिच्या मुलाला जन्म देताच तिला मारून टाकतो. तिच्या प्रवासात तिला माधुरी दीक्षितने साकारलेली जानकी, महिमा चौधरीने साकारलेली मैथिली आणि रेखाने साकारलेली रामदुलारी नावाच्या तीन वेगवेगळ्या स्त्रियांशी भेट झाली. हे सर्व वेगवेगळ्या शहरांशी संबंधित होते, समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्तरावर होते आणि भारतीय स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांना तोंड देत होते.

मैथिली, एक मध्यमवर्गीय कुटुंबातील वधू, वराच्या कुटुंबाकडून सतत वाढत असलेल्या, अवास्तव हुंड्याच्या मागणीमुळे तिचे लग्न रद्द करून अत्यंत धैर्य दाखवते.

जानकी, हृदयपूर नावाच्या छोट्या शहरातील रहिवासी आणि एक अत्यंत यशस्वी नाट्य अभिनेत्री. एक स्वतंत्र स्त्री, स्वतःच्या अटींवर जीवन जगणारी आणि समाजाच्या नियमांची पर्वा न करणारी, तिच्या प्रियकराच्या मुलासह गर्भवती आहे. तथापि, तिच्या नात्यातील नाट्यसमूहाचा दिग्दर्शक/निर्माता पुरस्त्तम याने निर्माण केलेल्या काही गैरसमजामुळे तिचे वित्त तिच्याशी लग्न करण्यास नकार देते. या आघाताचे दुःख सहन न झाल्याने जानकीला

अपघात झाला. इतर स्त्रियांच्या विपरीत, तिने पुरशोत्तमला या कृत्यासाठी पैसे देण्याचे ठरवले आहे.

रामदुलारी ही एक धाडसी विधवा आणि व्यवसायाने दाई आहे. संपूर्ण गावातील एकमेव व्यक्ती केवळ महिलांच्या शिक्षणालाच पाठिंबा देत नाही तर गावातील पुढाऱ्यांच्या / जमीदारांच्या महिलांच्या शोषणाच्या विरोधात निषेध व्यक्त करते. गुलशन ग्रोव्हरने भूमिका केलेले वीरेंद्र आणि डॅनी डॅनझोंगपाने साकारलेले गजेंद्र हे गावातील महिलांना शिक्षित करण्याच्या रामधुलरीच्या प्रयत्नांना कडाडून विरोध करतात पण ती आपल्या सुशिक्षित मुलाच्या मदतीने तिची कृती सुरू ठेवते.. पण, रामदुलारीच्या मुलाच्या पतनानंतर अनपेक्षित परिस्थिती निर्माण होते. गजेंद्रची मुलगी आणि ते पळून जातात. म्हणून चिडवणारा गजेंद्र तिच्यावर क्रूरपणे बलात्कार करतो आणि तिच्या आणि तिच्या मुलाच्या कृत्यांचा बदला घेण्यासाठी तिला जिवंत जाळतो. हे सर्व वैदेहीच्या डोळ्यासमोर घडले आणि तिने गजेंद्रला या वागणुकीची शिक्षा देण्याचा निर्णय घेतला.

काही महिन्यांनंतर, गजेंद्र जेव्हा राजकारणात वळतो आणि लोकांमध्ये स्वतःसाठी प्रचार करत होता तेव्हा, वैदेही त्याची खरी ओळख खुनी आणि बलात्कारी असल्याचे लोकांसमोर यशस्वीपणे व्यक्त करते. हे जाणून, त्याच्या त्या क्रूर वास्तवाने सदर स्त्रियांचा संताप झाला आणि त्याला शिक्षा झाली. बलात्काऱ्याला मारले जाते आणि त्याला त्याची शिक्षा मिळते.

या कथेचा शेवट असा असामान्य आहे जिथे वैदेही एका बाळाला जन्म देते, ज्याचे नाव रामदुलारी ठेवले जाते. मैथिली, आनंदाने अलग पुरुषाशी लग्न करते. जानकी आणि मैथिली या भारताच्या केंद्रीय महिला संघटनेच्या सक्रिय सदस्य आहेत ज्या महिला संकटात सापडत त्यांना शो मधून कमावलेले सर्व पैसे दान केले जातात हे दाखवून कथा संपते.

हा चित्रपट ६५ मिनिटांचा असून राजकुमार संतोषी यांनी दिग्दर्शित केला आहे. या चित्रपटात अप्रतिम गाणी आणि आयटम नंबर डान्स आहेत, ज्यामध्ये ए लिस्ट स्टार कास्ट आहे पण भारतीय बॉक्स ऑफिसवर तो यशस्वी ठरला नाही पण U.K आणि U.S.A मध्ये चांगला व्यवसाय केला आहे. चित्रपटाने अनेक भारतीय पुरस्कार जिंकले होते.

क. निष्कर्ष:

अशाप्रकारे बॉलीवूडने माता, विधवा इत्यादींचा त्याग करण्यापासून अनेक रूपात महिला आघाडी घेतल्याचे पाहिले आहे. हा बदल हळू आणि बराच विलंबित आहे पण आता स्क्रीनवर सशक्त महिलांचे प्रतिनिधित्व सातत्याने वाढत आहे. तुम्हारी सुलू, NH10, नीरजा, इत्यादी चित्रपटांच्या यशाने हे सिद्ध केले आहे की अभिनेत्रींना त्यांच्या खांद्यावर चित्रपट घेऊन जाण्यासाठी विश्वास ठेवता येतो हे खूपच महत्त्वाचे आहे, तथापी, बरेच काम करायचे आहे. वास्तविक महिला आणि त्यांना तोंड देत असलेल्या समस्यांचे प्रदर्शन करण्यासाठी अधिक सहानुभूती आणि संवेदनशीलता असणे आवश्यक आहे.

५.३ महिलांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकणारे एक पथनाट्य

अ. परिचय:

पथनाट्य, पथनाट्य, जे नुक्कड नाटक म्हणून प्रसिद्ध आहे, लोकांना सामाजिक समस्या आणि वाईट गोष्टींची जाणीव करून देण्यासाठी सार्वजनिक जागांचा व्यासपीठ म्हणून वापर करतात. या कला प्रकारात सामान्यतः विनोद, राजकीय व्यंगचित्र, संगीत आणि अर्थातच काही शक्तिशाली सादरीकरण या सर्व गोष्टींचा आस्वाद असतो.

पथनाट्याचा उगम स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून शोधला गेला असला तरी आधुनिक भारतात त्याचे स्थान कायम आहे. पंजाबमधील = राह, उत्तर प्रदेशातील = नौटंकी, बंगालमध्ये = जलसा, महाराष्ट्रातील = पथ नाट्य, पथ नाटिका किंवा हिंदीमध्ये = नुक्कड नाटक यासारखी विविध प्रदेशांमध्ये या पद्धतीला वेगवेगळी नावे आहेत.

पथनाट्याला इतर नाटकांपेक्षा वेगळे ठरवणारे काही पैलू म्हणजे त्यात एक मजबूत कथन आहे आणि सामाजिक-राजकीय समस्यांबद्दल प्रेक्षक आणि कलाकारांसमोर चर्चा करतात आणि कलाकारांना रंगमंचाची आवश्यकता नसते कारण सर्व जग एक रंगमंच आहे. संतू गुचैत, बांगला नाटक डॉट कॉम या सामाजिक उपक्रमासोबत सामुदायिक थिएटर विशेषज्ञ म्हणून काम करत आहेत, जे महिला आणि अल्पसंख्याक हक्क तसेच बाल कल्याण या क्षेत्रांमध्ये संस्कृती-आधारित दृष्टिकोन वापरून सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यावर केंद्रित आहे. या पथनाट्यांमागील मुख्य उद्दिष्ट महिला आणि मुलींना सक्षम करणे आणि त्यांना शिक्षण आणि सक्षमीकरणासाठी प्रोत्साहित करणे हे होते.

येथे, या प्रयत्नामुळे समुदायांसोबत खुला संवाद झाला आणि त्यांचा मजबूत संपर्क झाला. लग्नाच्या सामाजिक दबावाला विरोध करून त्यांची स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी पुढील शिक्षण घेण्याच्या कथा सांगण्यासाठी अनेक तरुण पुढे आले, तसेच अनेक कुटुंबांनी नाटके पाहिल्यानंतर मुलींच्या शिक्षणाला पाठिंबा देण्यास सुरुवात केली.

रस्त्यावरील नाटके सामाजिक आणि राजकीय वास्तवाला स्पर्श करत असल्याने, त्यांचे चित्रण करताना काही कठीण परिस्थितीचा सामना करावा लागू शकतो, विशेषतः जेव्हा त्यांनी नागरिकांच्या भावना दुखावल्या जाणार नाहीत हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

CAA-NRC निषेधा दरम्यान भरत देखो (अभिजीत बिस्वास) यांनी केलेल्या पथनाट्याचे प्रेक्षकांनी मनापासून स्वागत केले आणि प्रसारमाध्यमांनीही मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित केले.

पथनाट्ये महत्त्वाची आहेत कारण सध्याच्या संगणक युगात, लोक त्यांच्या उपकरणांमध्ये वापरण्याची योग्य आणि चुकीच्या दोन्ही माहितीच्या भळीमारास बळी पडण्याची शक्यता आहे. अशा परिस्थितीत, पथनाट्य संवादात्मक पद्धतीने जनतेपर्यंत निःपक्षपाती संदेश पोहोचविण्यात मदत करू शकते. याशिवाय, आपली प्रचंड लोकसंख्या आजही ग्रामीण आणि दुर्गम भागात राहते, जिथे योग्य माहिती सहजासहजी पोहोचत नाही, त्यामुळे अशा वेळी या समाजाशी संवाद साधण्यासाठी पथनाट्य हे एक उत्तम साधन ठरू शकते.

ब. सादरीकरण:

महिलांच्या प्रश्नावर पथनाट्य:

येथे पथनाट्याचे उदाहरण दिले आहे, उपक्रमास अवेअर अँड डेव्हलपमेंट ऑर्गनायझेशनने आंतरराष्ट्रीय महिला दिनी म्हणजेच ८ मार्च या तारखेला बेटी बचाओ, बेटी पढाओ या विषयावरील लघु पथनाट्याच्या मालिकेसह अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे.

दिघालीपुखुरी टाकीसमोर प्रज्योतिष महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या गटाने हे नाटक सादर केले. टेलिग्राफच्या सहकार्याने हे कार्यक्रम होत आहेत.

हे एक छोटे नाटक होते आणि त्यात बालविवाह, स्त्री भ्रूणहत्या, मुलींचे शिक्षण, मानवी तस्करी आणि विनयभंग यांसारखे विषय होते केंद्राच्या बेटी बचाओ, बेटी पढाओ, आणि मुलींना वाचवण्याची आणि त्यांना शिकवण्याची सामाजिक मोहीम होती.

बालविवाहावरील या नाटकात एका अल्पवयीन मुलाचे वयाच्या मोठ्या माणसाशी लग्न कसे केले जाते आणि नागरिकांचा गट पोलिसांच्या मदतीने हे लग्न कसे रोखू शकतो, तसेच वधूच्या पालकांनाही तुरुंगात टाकण्याचे चित्रण केले आहे.

(टीप: प्रश्नाच्या आवश्यकतेनुसार विद्यार्थी पथनाट्य थोडक्यात लिहू शकतात.)

स्ट्रीट प्लेचे आणखी एक उदाहरण, "अब तो बोलो कुछ" हे लैंगिक छळावरील पथनाट्य, जे शासकीय विधी महाविद्यालयाच्या (NSS युनिट) विद्यार्थ्याने लैंगिक छळाच्या विरोधात लढा देण्यासाठी मध्य मुंबई शहरात तीन वेळा आणि दक्षिण मुंबईतील वेगवेगळ्या ठिकाणी सादर केले होते.

क. निष्कर्ष:

याशिवाय, अनेक पथनाट्ये आहेत, जी वेगवेगळ्या महाविद्यालयांद्वारे सादर केली जातात (NSS कार्यक्रम म्हणून आणि बी.एड अभ्यासक्रमात तो अनिवार्य उपक्रम आहे) आणि विविध विषयांबद्दल अधिकाधिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी व्यावसायिक नाट्यसमूह देखील सादर केले जातात. मुली आणि स्त्रियांशी संबंधित. समाजात अधिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी, सामाजिक आणि राजकीय समस्यांशी संबंधित पथनाट्य सादर करणे सर्व शाळा-महाविद्यालयांना सक्तीचे करावे, अशी सूचना आहे.

५.४ एका महिला लेखकाने लिहिलेले पुस्तक

अ. परिचय:

महाश्वेता देवी:

बंगालमधील भारतीय लेखिका आणि कार्यकर्त्या होत्या. खरं तर, देवी साठी, दोघे एकत्र जाताना दिसतात. ती एक ल्युमिनरी बरोबर एक्सलन्स होती. महाश्वेता देवी २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील भारतातील अग्रगण्य साहित्यिक व्यक्तींपैकी एक होत्या आणि त्यांच्या साहित्यिक कार्यात त्यांनी

लिहिलेल्या असंख्य कादंबऱ्या, नाटके, निबंध आणि लघुकथा यांचा समावेश होतो, जसे की त्यांनी लिहिलेल्या, १०८४ ची आई, स्तन कथा, झाशीची राणी, छोटी कथा. मुंडा आणि त्याचा बाण, आईच्या नावाने, रस्त्यावरची धूळ, कुरुक्षेत्रानंतर, आणि असेच बरेच काही. महाश्वेता देवी यांना १९९६ मध्ये भारताचा सर्वोच्च साहित्यिक सन्मान "ज्ञानपीठ पुरस्कार" मिळाला होता. त्यांना १९९७ मध्ये *रमन मॅगसेसे* पुरस्कारानेही सन्मानित करण्यात आले होते.

भारतातील वंचित लोकांच्या जीवनात स्वतःला विसर्जित केल्याबद्दल तिला स्मरणात ठेवले जाते कारण तिने तिच्या लेखनात त्यांच्यावरील भेदभाव कथन केला आहे. तुम्ही कदाचित शीर्षकांवरून सांगू शकता, ती महिला आणि भारतीय समाजातील त्यांचे स्थान याबद्दल लिहिते. तिच्या कथांमधली काही पात्रे गरिबीत जगणाऱ्या वृद्ध स्त्रिया आहेत आणि काही त्यांच्या संपत्तीअभावी शोषित आहेत, तथापि, काही मध्यमवर्गीय आहेत. त्यांची स्थिती कितीही असली तरी, त्यांना शारीरिक किंवा मानसिक शोषणाचा त्रास होत असला तरी ते सर्वजण त्यांचे नशीब स्वीकारण्यास तयार नाहीत. त्यामुळे असे दिसून येईल की देवी यांच्या कलाकृती, ज्यापैकी अनेक कलकत्ता स्थित सीगल बुक्समधून इंग्रजीमध्ये उपलब्ध आहेत, जे वाचकांना नक्कीच एक शक्तिशाली अनुभव देईल.

ब. सादरीकरण:

मदर ऑफ १०८४:

मदर ऑफ १०८४ ही एक लोकप्रिय कादंबरी आहे जी १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात चित्रपटात बनवण्यात आली होती, ही १९७० च्या दशकात बंगालमध्ये नक्षलवादी चळवळी सुरू झाल्याची कथा आहे. ब्रती चॅटर्जी एक तरुण होते आणि आकर्षक व्यक्तिमत्त्व असलेल्या नक्षल चळवळीच्या विचारसरणीने त्यांना मृत्यूकडे नेले. त्याची आई सुजाता देवी हिनेच त्याचा जन्म होईपर्यंत त्याची काळजी घेतली होती. इतर लोक ब्रतीबद्दल विसरलेले दिसतात किंवा तो चटर्जी कुटुंबाचा महत्त्वाचा भाग नव्हता. फक्त सुजाता देवीच होत्या ज्यांचे मन ब्रतीच्या विचारांनी सतत अस्वस्थ होत होते. ती अजूनही आपल्या मुलाच्या मृत्यूबद्दल विचार करत होती, ज्याचा नुकताच १०८४ नंबर झाला आहे. दिवस जात होते, सुजाता देवी वेदनेने ग्रासत होत्या आणि तरीही त्यांच्या डोळ्यात अश्रूंचा एकही थेंब दिसत नव्हता.

सुजाता देवी सोमूची आई आणि नंदिनीला भेटते जिच्यासोबत ब्रतीने आपले शेवटचे दिवस घालवले होते. त्यांच्याशी बोलत असताना सुजाता देवीच्या लक्षात आले की तिला आपल्या मुलाबद्दल फारच कमी माहिती आहे.

या पुस्तकात एक कणखर महिला सुजाता देवी आणि तिचा असाधारण मुलगा ब्रती यांच्या कथेचा मसुदा तयार करण्यात आला आहे. कथा पुढे जात असताना सुजाता देवी कोणत्या वेदनातून जात आहेत हे सहज समजू शकते. कथेनुसार, हे उघड झाले की सुजाता देवी एक कणखर स्त्री होती, म्हणून कदाचित ती रडली नसेल, कदाचित तिने आपल्या मुलाच्या मृत्यूबद्दलची कथा सांगितली नसेल पण तिच्या हृदयात खोलवर, तिच्याकडे एक न पाहिलेला प्रॉड आहे जो मारत आहे. तिच्या पदव्या. काही पानांमध्ये, महाश्वेता देवी यांनी

पितृसत्ता, स्वतंत्र महिलांचे जग आणि जीवन बदलण्यासाठी तरुण मनांमध्ये संतप्त झालेल्या मुद्यांवर सखोल चर्चा केली आहे.

महाश्वेता देवीची लेखनशैली आणि माणसांचे चित्रण करण्याची तिची कला वाचकाला नक्कीच प्रभावित करते. तिने प्रत्येक पात्राचे तपशील दिले आहेत.

क. निष्कर्ष:

येथे, आपण निश्चितपणे सहमत होऊ शकतो की ती निःसंशयपणे भारतीय साहित्यातील एक रत्न होती. हे पुस्तक, कोणत्याही साहित्याच्या उंचीला स्पर्श करते कारण ते मानसशास्त्रीय काल्पनिक कथा सादर करते, ज्यासाठी वाचकाला साहित्याबद्दल उत्तम समज असणे आवश्यक आहे.

याशिवाय अनेक महिला लेखिका आहेत ज्यांनी स्त्रियांबद्दल त्यांच्या समस्यांसह उत्कृष्ट लेखन करून उत्कृष्ट कार्य केले आहे.

५.५ स्त्रियांच्या शिक्षणातील व्यावहारिक कार्यावरील निष्कर्ष

शेवटी, आपण असे म्हणू शकतो की अभिव्यक्तीचे कोणतेही माध्यम, मग ते लिखित स्वरूपात (कथा, कादंबरी, पुस्तक, कविता) असो किंवा पथनाट्य किंवा चित्रपट या दृक्श्राव्य स्वरूपात असो, मुलींशी संबंधित विविध समस्यांचे निराकरण करण्यात महत्वाची आणि निर्णायक भूमिका बजावते. महिला त्यातून लोकांना समस्यांची जाणीव होते. आजचे माध्यम, पारंपारिक वारसा असलेल्या माध्यमांपासून ते ऑनलाइन माध्यमांपर्यंत, अजूनही समाजातील मुली आणि स्त्रियांच्या भूमिकेबद्दलच्या आपल्या धारणा आणि कल्पनांवर प्रचंड प्रभाव टाकतात. लिंग परिवर्तनीय सामग्री तयार करून आणि लिंग स्टिरियोटाइप तोडून, समाजांमध्ये लैंगिक समानता प्राप्त करण्यासाठी माध्यमे अद्भुत भूमिका बजावू शकतात. त्यामुळे केवळ भारतातीलच महिला नव्हे तर जगभरातील लोकांनी महिलांशी संबंधित विविध समस्यांबद्दल जागरूक असले पाहिजे आणि त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यात सक्षम व्हावे, तसेच त्यांच्या समृद्ध जीवनासाठी त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांना मनापासून मदत केली पाहिजे.

जवाहरलाल नेहरू एकदा म्हणाले होते,

"मुलांचे शिक्षण हे एका व्यक्तीचे शिक्षण आहे, परंतु मुलींचे शिक्षण हे संपूर्ण कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राचे शिक्षण आहे." लोकांना जागृत करायचे असेल तर महिलांनाच जागृत करावे लागेल, अशी टिप्पणी नेहरूंनी केली. ती फिरायला गेली की, घराची हालचाल होते. गावाची वाटचाल आणि देशाची वाटचाल आणि स्त्रियांच्या माध्यमातून तिची मुले चित्रात आणली जातात आणि त्यांना उच्च जीवनाची आणि उत्तम प्रशिक्षणाची संधी दिली जाते. अशा प्रकारे, जेव्हा आपण आज महिलांना संधी देतो, तेव्हा आपण उद्याचा भारत घडवू.

[कृपया लक्षात ठेवा की दिलेली सामग्री ही शिकणाऱ्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे आहे. विद्यार्थ्यांना प्रश्नांच्या गरजेनुसार विस्तृत उत्तरे द्यावी लागतील.]

५.६ प्रश्न

१. महिलांशी संबंधित समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी चित्रपट हे एक सशक्त माध्यम कसे बनू शकते?
२. “जनजागृतीसाठी पथनाट्ये महत्वाची आहेत”. चर्चा करा.
३. महिलांशी संबंधित प्रश्नावर लिहिण्यासाठी महिलां पुढे याव्यात का ?

५.७ संदर्भ

१. <https://www.harpersbazaar.com>
२. www.filmfare.com
३. <https://litmp.ac.in>
४. <https://www.juhranjash.com>
५. <https://www.powells.com>
६. www.theguardian.com
७. <https://www.safety.in>
८. <https://www.telegraph.india.com>
